

І.Ф.Радіонова, В.В.Радченко

ЕКОНОМІКА

(профільний рівень)

Кам'янець-Подільський
“Аксиома”
2010

Вступне слово для учнів

Шановні читачі підручника «Економіка (профільний рівень)»!

Ви обрали навчальну дисципліну економіка для поглибленого вивчення і, ймовірно, пов'яжете з нею свій майбутній фах. Автори підручника схвалюють ваш вибір. Пропонований вам підручник покликаний допомогти в опануванні базовими (фундаментальними) знаннями з економіки. Так само, як міцність будинку залежить від фундаменту, надійність знань і майбутній успіх у роботі визначається тим, як закладені основи. Тому важливо правильно використовувати матеріал підручника.

Підручник для 10-го класу охоплює два розділи. Це «Вступ до економічної теорії», у якому ми знайомимо читача з основними економічними поняттями (категоріями) та пояснюємо роль економіки у житті суспільства й окремої людини. У другому розділі «Фундаментальні поняття ринкової економіки та ринкова інфраструктура» увага зосереджена на тому, як організована ринкова економіка – особливий вид економіки, що забезпечив розвинутим країнам світу високий добробут і соціальну захищеність громадян.

Кожна тема підручника структурована, тобто у ній виокремлені певні частини. Пояснимо їх призначення.

На початку кожної теми ми визначаємо те нове, про що ви дізнаєтеся, та пояснюємо логіку (послідовність) викладення матеріалу. Це сприяє формуванню цілісного уявлення про тему.

При розкритті змісту теми широко використовуються схеми, графіки, формули. Це допомагає зробити виклад матеріалу чітким, стилістичним, більш зрозумілим.

Наприкінці тем розміщені підсумки, прочитавши які ви усвідомите, наскільки повно вами засвоєно матеріал, та пояснюється, як можна скористатися одержаними знаннями на практиці.

Відповідаючи на контрольні запитання та виконуючи завдання до кожної теми, ви закріплюєте набуті знання.

Рубрика тем під назвою «Що далі?» розрахована на тих учнів, які орієнтовані на участь у конкурсах та олімпіадах з економіки.

Автори підручника зичать усім читачам глибоких знань, використання яких сприятиме успішній діяльності.

Від авторів професор І.Радіонова

РОЗДІЛ І

Вступ до економічної теорії

Тема 1.1. Що і для чого вивчає економічна наука, її місце серед інших наук

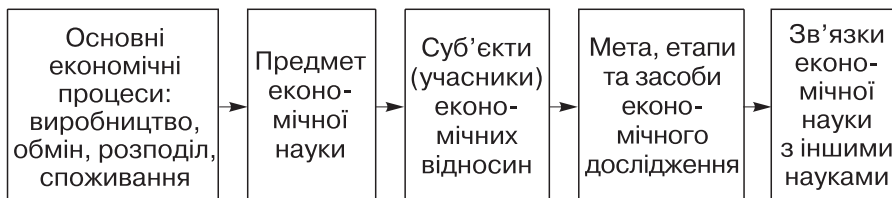

Розуміння змісту економічних явищ потрібне кожній людині не менше, ніж знання з хімії чи фізики, географії чи біології. Людина живе у світі економічних явищ: вона купує і продає, отримує доходи і сплачує податки, керує і підпорядковується управлінським рішенням, споживає і заощаджує, наймається на роботу й розпочинає свою справу. Зрозуміло, що ліпше, коли людина чинить ці дії свідомо, раціонально використовуючи власні сили та інші ресурси (землю, устаткування, гроші тощо), обирає із багатьох можливих рішень найдоцільніше. Усе це і спонукає до вивчення основ економічної науки.

Після вивчення теми ви дізнаєтесь:

- ➔ що вивчає економічна наука;
- ➔ як змінювались уявлення про предмет цієї науки та про деяких видатних економістів різних часів; хто може бути суб'єктом (дійовою особою) економічних відносин;
- ➔ яку роль відіграє економічна теорія в житті суспільства взагалі та кожної людини зокрема;
- ➔ якими засобами дослідження користуються в економічній науці;
- ➔ які зв'язки існують між економічною теорією та іншими науками.

Не виключено, що матеріал цієї теми допоможе вам побачити власне місце в економічних процесах, наштовхне на роздуми про майбутній фах.

Логіка теми**1. Економіка – об'єкт економічного дослідження**

Економіка, про яку б конкретну країну не йшлося, являє собою таку сферу життя суспільства, яка охоплює виробництво продуктів і послуг, обмін ними, розподіл створених у суспільстві благ і споживання.

Що вивчає економічна наука? Уявлення про те, що вивчає економічна наука (тобто про її предмет), змінювалися. Звернемося до сучасних поглядів, які втілюють результати тривалих пошуків і роздумів.

Сьогодні вважається, що найважливішим завданням будь-якого суспільства (включаючи ті з них, які висувають неприродні цілі, роблячи людину засобом їхнього досягнення) є забезпечення найповнішого задоволення потреб людини. Економічна наука якраз і є такою, що вивчає, як люди (суспільство), використовуючи обмежені виробничі ресурси, можуть досягти створення різноманітних речей і послуг, забезпечуючи при цьому найповніше задоволення потреб. Побіжно зауважимо (детально про це йтиметься далі), що всі ресурси — земля, праця людей, обладнання та устаткування – обмежені у кожний конкретний момент. Бажання ж людей задовольняти потреби повніше, якісніше – необмежені. Хоч би як ми бажали забезпечити найвищий рівень споживання, це наше бажання нашоухується на межу наявних ресурсів.

Проблема обмеженості ресурсів і, відповідно, вибору способу їх найкращого використання існує завжди і на всіх рівнях. Вона, зокрема, виявляється для підлітка, який, маючи у кишені обмежений ресурс – 20 гривень – вирішує: придбати йому CD з новою комп'ютерною грою, книжку улюбленого автора чи квиток на дискотеку. Так само з цією проблемою стикається підприємство, яке має перспективу розширення виробництва нової продукції, але може фінансувати витрати або шляхом скорочення виробництва інших видів, або взявши банківський кредит, за який необхідно платити відсотки. Не менш актуальною є проблема обмеженості ресурсу – державного бюджету – для країни, яка вирішує, як розподілити кошти на медичні та освітні заклади, розвиток вітчизняного мистецтва, армію, будівництво доріг та інше. Саме з проблемою обмеженості ресурсів пов'язаний **предмет** економіки –

науки, яка дає відповідь на питання, як краще розподілити обмежені ресурси для задоволення потреб.

У визначенні того, що є економікою, ми використали чотири поняття: виробництво, обмін, розподіл, споживання. Необхідно з'ясувати зміст цих понять.

Виробництво в економічному сенсі – це спосіб поєднання виробничих ресурсів – землі, праці, капіталу (матеріальних засобів виробництва) та ін. — та їх узгодженого, цілеспрямованого використання. Крім того, це – спосіб поєднання різних сфер і галузей, видів виробництва, що ґрунтується на суспільному поділі праці.

Обмін в економічному сенсі – відносини, завдяки яким речі та послуги рухаються від виробників до споживачів. Цей рух здійснюється за допомогою грошей, його обслуговують різноманітні установи торгівлі, транспорту, банки, страхові та рекламні компанії тощо.

Розподіл в економічному розумінні – це формування доходів: підприємця чи робітника, службовця чи власника земельної ділянки, банкіра чи держави.

Споживання – використання доходів і реалізація тих корисностей, що мають речі та послуги.

Отже, підіб'ємо деякі підсумки. Вивчаючи особливу сферу життя суспільства, економічна наука досліджує, як організовані виробництво, обмін, розподіл та споживання. Правильність організації економічного життя визначається здатністю задовольняти потреби людей за наявних обмежених виробничих ресурсів.

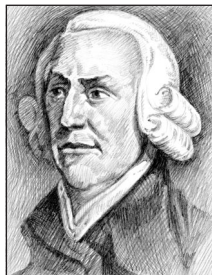
Як змінювались уявлення про предмет економічної науки та який внесок у ці уявлення різних дослідників? Кожна наука має своїх класиків. Має їх й економічна наука. Класик економічної теорії *Адам Сміт* у вступі до своєї основної праці відзначав, що економічна наука досліджує причини зростання продуктивності суспільної праці, природний порядок розподілу продукту між різними класами і групами людей у суспільстві, сутність капіталу та способи його нагромадження. На підставі аналізу дійсності, вважав А. Сміт, економічна наука має пропонувати таку економічну політику, яка б давала людям щедрий дохід або засоби до існування, а точніше – забезпечувала б їм можливість самостійно їх добувати.

Коротка історична довідка

Адам Сміт народився 1723 р. недалеко від Единбурга в родині службовця митниці. Досить рано, у 14-річному віці, Адам вступає до університету м. Глазго. Обравши гуманітарний напрям освіти, він, крім того, займається математикою

та астрономією. Після закінчення університету А.Сміт отримує стипендію на навчання в Оксфорді. Пізніше він обійняв посаду професора з суспільних наук в університеті Глазго. Головний твір А.Сміта “Дослідження про природу і причини багатства народів” побачив світ у Лондоні 1776 р. Він став результатом 20-річного вивчення індустріального розвитку Англії, в якій щойно здійснилась промислова революція. “Дослідження...” А.Сміта складається з п’яти книжок:

перша – аналіз вартості і додаткової вартості, друга – дослідження природи капіталу та його нагромадження, третя — аналіз розвитку економіки Європи на шляху від феодалізму до капіталізму; четверта — аналіз поглядів представників двох напрямів у тогочасній економічній науці – меркантилізму та фізіократії, п’ята — дослідження доходів і витрат держави.

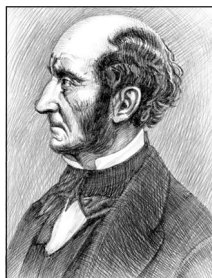
Основна ідея теоретичних поглядів А.Сміта – економічна свобода, за якої вільна людина, керуючись особистими інтересами, без зовнішнього примусу може забезпечувати всім необхідним себе і суспільство. Навіть, якщо б ідея природної економічної свободи – *laissez-faire* – була єдиним внеском А.Сміта в економічну теорію, то і тоді він залишив би помітний слід у науці.

Видатний англійський економіст ХІХ ст. *Джон Мілль*, що мав і досі має вплив на погляди багатьох економістів, у попередніх зауваженнях до своєї основної праці зазначав, що предмет економічної науки в усі часи опинявся у центрі практичних інтересів людей. І таким предметом є багатство. Наука досліджує сутність багатства, його виробництво й розподіл, чинники, що зумовлюють процвітання або занепад суспільства.

Коротка історична довідка

Джон Мілль народився в Лондоні 1806 р. у родині державного службовця. Батько застосував до сина особливу систему виховання. Хлопчик мав чіткий розклад наукових занять, перелік книг для засвоєння, завдання для написання творів і критичних коментарів. Він самостійно займався вищою математикою, природознавством, історією, читав лекції меншим братам і сестрам. У підлітковому віці Джон справляв враження дорослої ерудованої людини. З 13 років він займався економічною наукою. Головна праця

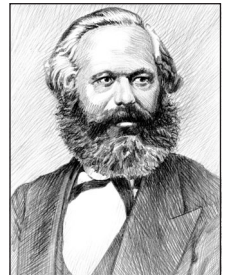
Дж. Мілля “Основи політичної економії” складається з п’яти частин, в яких аналізується виробництво, розподіл, обмін, розвиток капіталізму та роль держави в економіці. Будучи всебічно освіченою людиною, він писав політичні та філософські твори, розвивав ідеї буржуазної демократії, кілька років був членом парламенту Англії.

Цікавий підхід до розуміння предмета й мети економічної науки розроблений *К.Марксом*. У передмові до своєї основної праці він писав, що предметом його дослідження є капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва й обміну. Визначивши метою дослідження відкриття природного закону розвитку капіталістичного суспільства, він акцентував увагу на відносинах і суперечностях між двома класами: капіталістами та робітниками.

Коротка історична довідка

Карл Маркс народився 1818 р. у Німеччині (Пруссії) в сім’ї адвоката. Розпочав вищу освіту у Боннському, а закінчив у Берлінському університеті. Він ставився опозиційно до Пруського уряду, і тому змушений був залишити батьківщину. Більшу частину життя прожив у Англії, де мав змогу безпосередньо спостерігати поступ найрозвинутішої на той час країни, користуватися найбагатшими книжковими фондами Британського музею, де вивчав праці своїх попередників і сучасників. Основна праця “Капітал” складається з чотирьох томів, відповідно присвячених процесу виробництва, процесу обігу капіталу, процесу капіталістичного виробництва загалом та аналізу економічних теорій. Головна ідея К.Маркса – теорія додаткової вартості. На її ґрунті він доводив неминучість загибелі капіталізму.

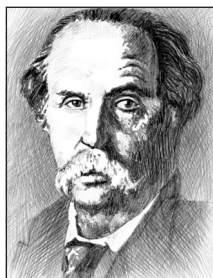

Цікаві наукові погляди видатного економіста Альфреда Маршалла. Він вважав, що економічна теорія повинна досліджувати суспільство у його повсякденних життєвих справах (у бізнесі), спрямованих на забезпечення щоденних потреб через виробництво, розподіл та обмін. Він уперше акцентував, що економічне дослідження має зосереджуватися на вивченні зв’язку попиту та пропозиції на ринках окремих товарів і закономірностей формування цін.

Коротка історична довідка

Альфред Маршалл народився 1842 р. Отримав освіту у Кембриджі. Його подальша професорська доля пов'язана із Брістольським, Оксфордським і Кембриджським університетами. А.Маршалл заснував Королівське економічне товариство, певний час працював у Королівській комісії праці. Він уперше застосував термін “економікс” замість “політична економія”. Сучасні підручники з економічної теорії, за якими навчаються у школах та університетах Заходу, називаються “Економікс” (Economics). Головна праця А.Маршалла “Принципи політичної економії” вийшла у 1890 р. Вона суттєво змінила напрям розвитку економічної науки, спрямувавши дослідження до мікроекономіки, тобто діяльності окремого підприємства, на окремі ринки і ціни конкретних товарів. Ця зміна була настільки важливою, що історики економічної думки застосували нове поняття – “маршалліанська революція” у науці.

Звернемося до популярного в усьому світі підручника “Economics”, написаного *Полом Самуельсоном*. Видатний економіст зазначає, що економічна теорія є наукою про використання людьми обмежених виробничих ресурсів для створення різних товарів і про розподіл їх між членами суспільства з метою споживання. Звернімо увагу, що це визначення найподібніше до того, з якого ми починали відповідь на питання “Що вивчає економічна наука?”.

Коротка історична довідка

Пол Самуельсон народився 1915 р. у США. Закінчив Чиказький університет, Гарвардську вищу школу. П.Самуельсон понад півстоліття працював у Массачусетському технологічному інституті. Його економічні інтереси надто різноманітні: теорія споживання, економічна динаміка та рівновага, світова торгівля, фінанси. Підручник “Economics”, виданий уперше 1948 р., витримав десятки перевидань. У 1970 р. П.Самуельсон став лауреатом Нобелівської премії з економіки, а його науковий здобуток визначений так: “Внесок у підвищення рівня наукового аналізу в економічних науках”. П.Самуельсон очолював “Міжнародну економічну асоціацію”, був радником Президента США.

2. Дійові особи (суб'єкти) економічних відносин

Маючи певні уявлення про те, що вивчає економічна наука, можемо перейти до наступного питання: дійові особи, або, як їх ще називають, суб'єкти економічних відносин.

Економіка є такою складною системою, що в різних її проявах у різні часи ми знайдемо різних дійових осіб. Уявлення про суб'єктів економічного життя залежить і від кута зору, під яким бажаємо розглянути економіку, навіть від того, наскільки конкретно ми придивлятимемося до неї.

У будь-якій економіці й в усі часи суб'єктами відносин були виробники та **споживачі** речей і послуг.

Із розвитком ринкових відносин виробники стають **продавцями**, а споживачі – **покупцями**.

Якщо розглянути ринкову економіку під кутом зору руху виробничих ресурсів, товарів і доходів, то її дійовими особами виступають **домашні господарства, підприємства і держава** (уряд). Мова про економічний зміст діяльності цих суб'єктів йтиме при детальному розгляді моделі ринкової системи.

Коли вивчатимемо, як формуються доходи у ринковій економіці, то для нас важливими суб'єктами стануть **підприємці та наймані працівники, власники** грошей і **власники** землі.

Вивчення конкретніших явищ ринкової економіки змусить нас розглянути роль торговців і банкірів, брокерів і дилерів, менеджерів (управляючих) і акціонерів (власників акцій) тощо.

У міжнародних економічних відносинах беруть участь такі особливі економічні суб'єкти, як **міжнародні торговельні та валютно-фінансові** організації. Серед них Світова організація торгівлі (СОТ), Міжнародний валютний фонд (МВФ) та інші.

В економіці, яка побудована на принципах, що відмінні від ринкових, зокрема у плановій, головними дійовими особами відносин були центральні органи управління, органи галузевого управління (міністерства), державні підприємства-виробники та окремі працівники.

Отже, складність економічного життя суспільства зумовлює різноманітність його дійових осіб (суб'єктів економічних відносин).

Ми вже знаємо, що вивчає економічна наука. Перед нами постає нове питання: "Для чого вивчають економічні явища?". Для відповіді на це питання скористаємося схемою 1.1.1.

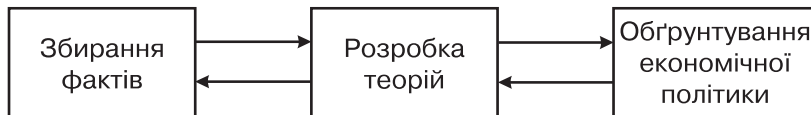

Схема 1.1.1

Етапи економічного дослідження

Пояснення до схеми

- Схема відображає етапи економічного дослідження, якими є: збирання фактів, розробка теорій, обґрунтування економічної політики. Не виключено, що економічне дослідження зупиняється на другому етапі – розробці теорії і не досягає втілення в економічній політиці.
- Збирання фактів – це змалювання певних явищ, сфер економіки, їх аналіз і класифікація. Якщо, наприклад, аналізуємо сферу споживання, то нам необхідні факти про рівень доходів окремих споживачів, рівень цін на товари, структуру споживання певних сімей або верств суспільства.
- Економічна теорія – спроба пояснити певні явища. З цією метою факти впорядковуються, між фактами шукаються зв'язки, робляться певні узагальнення. Часто на ґрунті узагальнень створюються економічні моделі. Нехай на підставі фактів зроблений висновок про зниження рівня споживання населення на 15%. Фахівці шукають зв'язок цього явища з іншими. У нашому випадку це може бути інфляційне зростання цін, збільшення податків, зменшення державних пільг тощо. Для перевірки правильності припущення про причину зниження рівня споживання необхідно знову звернутися до фактів, які або спростовують, або підтверджують існування зв'язку між явищем, що досліджується, й іншими явищами. Це й відображає зворотна стрілка на графіку: від теорії до фактів. Суттєві повторювані зв'язки формулюються як принципи, закономірності, закони науки.

Крім теорії у розумінні пояснення зв'язків між окремими явищами (теорія граничної корисності, теорія фірми тощо), існують теорії у розумінні системи поглядів, що засновані на певних вихідних положеннях. На ґрунті таких вихідних положень виникають учення, нові напрями досліджень, наукові школи – об'єднання науковців, що сповідають одні ідеї.

- Узагальнення про поведінку дійових осіб економіки, відображені у принципах, економічних законах, можуть бути використані при розробці політики. Економічні радники при вищих урядових особах,

економічні розділи у програмах урядів, політичних партій тощо – явища звичайні. Але не завжди і не всі теорії втілюються у політиці урядів. Це зумовлюється, по-перше, тим, що існують різні і навіть протилежні пояснення одних і тих самих явищ. Наприклад, кризову ситуацію в Україні у 90-х роках представники різних політичних партій пояснюють по-різному. По-друге, жодна теорія не може передбачити всіх можливих змін в економічній ситуації. Тому в екстремальних ситуаціях, якими є ситуації економічних криз, іноді необхідно керуватися не лише теорією, а й потребами конкретного моменту.

Якщо втілена в економічній політиці теорія не дає бажаних наслідків, тобто, якщо її пояснення дійсності не справджуються, то теорія корегується, оновлюється, іноді до старої назви теорії додається частка “нео” (“новий”), наприклад, неокласична економічна теорія. Це відображено на схемі зворотною стрілкою від економічної політики до етапу розробки теорії.

Виходячи з двох ролей, які виконує економічна наука – пояснювати існуючу економічну дійсність та давати рекомендації щодо того, як діяти в певних економічних умовах – розрізняють позитивну та нормативну економічну теорію. **Позитивна** економічна теорія розкриває зміст економічних явищ, а **нормативна** дає рекомендації, формулює правила поведінки економічних суб'єктів.

Завданням економічної науки як такої, що пояснює економічну дійсність, є розкриття економічних законів. **Економічний закон** – це суттєвий, повторюваний зв'язок між процесами та явищами. Прикладом такого зв'язку є залежність між ціною та попитом на товар: при зростанні ціни попит на нього з боку покупців зменшується. Економічні закони мають відмінності від законів, які вивчаються у природничих науках. Вони реалізуються (здійснюються) у масі явищ, їм підпорядковуються більшість випадків, але можливі й винятки. Такі винятки не є типовими, наприклад, для законів фізики. Закон Всесвітнього тяжіння поширюється на всі об'єкти, що знаходяться на земній поверхні. Натомість, зв'язок між ціною і попитом може здійснюватися в конкретних випадках по-особливому. Зокрема, якщо йдеться про товар, від якого залежить наше життя та здоров'я, зростання ціни не змусить нас відмовитися від його споживання. Якщо купуються товари престижного попиту, то зростання ціни не стає на заваді для багатих людей, які прагнуть володіти певними речами, щоб демонструвати приналежність до певного прошарку суспільства тощо. Основна причина такої особливості економічних законів пов'язана з тим, що вони здійснюються через діяльність людей, наділених свідомістю, волею, власними уподобаннями та інтересами.

3. Роль економічної науки в житті суспільства та окремої людини

Розглянемо, яке значення має економічна теорія в житті суспільства взагалі та окремої людини зокрема. Для цього скористаємося схемами (див. схеми 1.1.2 і 1.1.3).

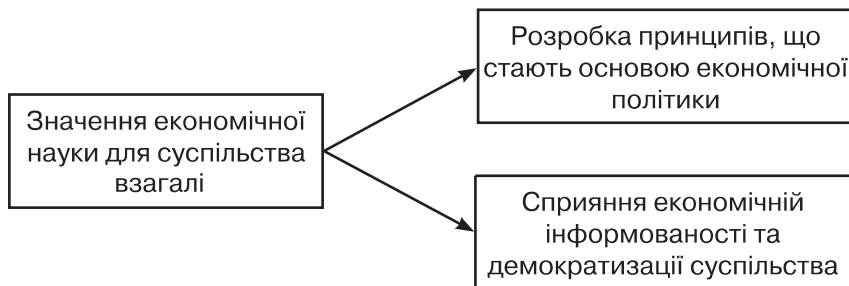

Схема 1.1.2

Пояснення до схеми

- Значення економічної науки в житті суспільства проявляється, щонайменше, у двох напрямках: у розробці принципів, що стають основами економічної політики, і в сприянні демократизації суспільства.
- Економічна наука пояснює зв'язки, допомагає зрозуміти такі загальносуспільні явища, як багатство і бідність, безробіття та інфляція, бюджетний дефіцит і державний борг. Знаючи їхню сутність і фактори впливу, можна прогнозувати розвиток подій, здійснювати певні заходи стимулювання або стримування, розвитку або гальмування, шукати ресурси для здійснення або змінювати форми організації.
- Економічна наука сприяє інформованості людей, а отже, і демократизації суспільного життя. Зокрема, суспільство з найнеобхіднішим проявом демократичної організації – виборністю органів влади – передбачає економічну інформованість не лише тих, хто претендує на владу, але й тих, хто обирає претендентів. Урядовці, політичні діячі змушені давати відповідь на важливі економічні питання: чи можливе здійснення соціальних програм, що спричинило падіння курсу грошей, як доцільно змінити систему оподаткування тощо. Якщо найширші кола населення не матимуть хоча б загальних уявлень про зміст економічних явищ, то годі чекати свідомих дій під час виборчих кампаній, референдумів, інших загальнонаціональних або місцевих акцій.

- Економічна інформованість потрібна розвиненому суспільству, яке буде своє життя на демократичних засадах. Однак вона є зайвою у відсталих недемократичних суспільствах, які тримаються на економічній неосвіченості своїх громадян.

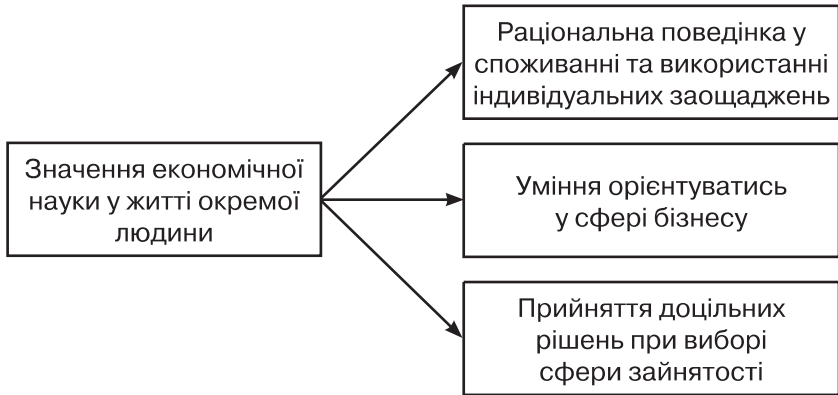

Схема 1.1.3

Пояснення до схеми

- Значення економічної науки в житті окремої людини має, щонайменше, три прояви: сприяння раціональній поведінці у сфері споживання, доцільному використанню індивідуальних заощаджень; вміння орієнтуватись у сфері бізнесу; допомога у прийнятті правильного рішення при виборі сфери діяльності.
- Обізнаність в економічній науці дає людині певні уявлення про те, чим може керуватися споживач, обираючи спосіб використання своїх доходів. Людина, яка розуміється на природі інфляції, знає функції різних ринкових установ: банків, акціонерних товариств, страхових компаній тощо, має шанс краще використати свої гроші і вберегтися від знецінення своїх заощаджень. Той, хто займається власною справою, бізнесом, має здійснювати власну господарську політику. Підприємець, що розуміє причини та наслідки економічних явищ, прийме краще рішення, ніж той, хто не знає цього.
- Обираючи свій життєвий шлях у молодому віці, свою майбутню професію, потрібно не лише враховувати власні уподобання, а й знати, які професії і чому найближчим часом можуть стати не потрібними, а які, навпаки, матимуть попит, де вища оплата праці, які ще, крім заробітної плати, існують законні джерела отримання доходів.

4. Які засоби застосовують в економічному дослідженні?

Арсенал засобів економічної науки є досить різноманітним. Це – **класифікація** явищ, абстрагування від другорядного, **узагальнення** тощо. Особлива роль тут належить **економічному моделюванню**.

Класифікація. Класифікувати – розрізняти процеси та явища за певним критерієм (принципом). Зокрема, за рівнем доходів громадяни країни можуть бути поділені на тих, хто належить до певного прошарку суспільства: низькооплачуваних, середнього чи вищого. За рівнем прибутковості підприємства поділяють на збиткові, малорентабельні, високорентабельні.

Абстракції. Абстрагування передбачає ігнорування певних впливів, акцентування на чомусь одному. Отже, йдеться про певне спрощення дійсності. Але воно є необхідним, оскільки інакше у складному світі економіки було б неможливо виявити певні закономірності, порядок і логіку. Наприклад, якщо ми хочемо пояснити відмінності у продуктивності двох виробників, то нам слід зосередитися на головному: застосованих ними технологіях і способах організації виробництва. Таким чином реальна дійсність спрощується. Адже на рівень продуктивності можуть впливати кліматичні умови, взаємини з постачальниками, навіть настрої працівників певного підприємства. Але без такого абстрагування – спрощення — ми ніколи б не пояснили жодного явища, не виявили б жодної закономірності.

Узагальнення. Тоді, коли досліджена достатня кількість фактів і виявлені повторювані зв'язки, можна узагальнювати або робити висновки, що стосуються певної групи явищ. Якщо, наприклад, велика кількість споживачів змінює структуру споживання під впливом зміни цін, то можна робити узагальнення про те, що ціни змінюють структуру споживання.

Економічне моделювання. Моделі відображають головні взаємозв'язки між економічними величинами (змінними). При цьому розрізняють зовнішні змінні – процеси, що діють на досліджуване нами явище ззовні, та внутрішні змінні – процеси, що складають зміст досліджуваного явища. Модель показує, як зрушення у зовнішніх чинниках спричиняють зміни у внутрішніх. Схематично це виглядає так:

Схема 1.1.4

Спробуємо змоделювати економічний зміст досить простого явища: купівлі цукерок. Досвід багатьох поколінь покупців дає змогу узагальнити: попит на цукерки залежить від рівня їх цін і доходів споживачів. Це узагальнення можна формалізувати так:

$$D = F(P, Inc),$$

де D – попит на цукерки;

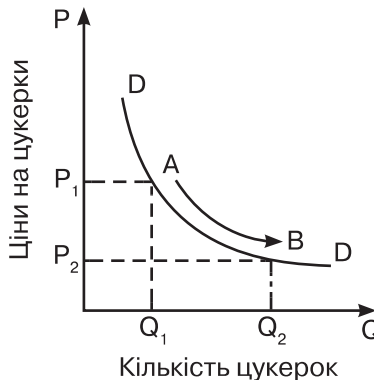
P – ціна цукерок;

Inc – дохід споживачів.

Тут P та Inc – зовнішні змінні, а D – внутрішня змінна, яка складає зміст явища купівлі.

Зазвичай зв'язки економічних явищ ілюструють графіками.

Графічне зображення. Будь-який графік ілюструє залежність між двома величинами (змінними). Значення однієї величини відкладають на горизонтальній осі графіка, іншої – на вертикальній. Власне лінія графіка демонструє характер залежності між двома явищами. Спробуємо графічно зобразити залежність величини попиту на цукерки від ціни на них. Нехай на вертикальній осі будуть відкладатися значення цін, а на горизонтальній – кількість придбаних споживачами цукерок. Залежність між цінами та кількістю є оберненою: чим нижчі ціни, тим більший попит на цукерки. Зобразимо це графічно.

Графік 1.1.1

Лінія DD графіка відображає попит на цукерки, який зростає, коли ціна стає меншою (рух від точки A до точки B).

5. Зв'язки економічної науки з іншими науками

Кожна наука певним чином пов'язана з іншими. Існують, так звані, прикордонні сфери на межі наук, де дуже часто започатковуються нові

Тема 1.1.

Що і для чого вивчає економічна наука, її місце серед інших наук

напрями досліджень, нові науки, наприклад, біохімія, геофізика, економічна кібернетика тощо. Спробуємо у загальних рисах визначити, як пов'язана економічна наука з деякими іншими науками, скориставшись схемою 1.1.5.

Схема 1.1.5

Зв'язки економічної науки з іншими науками

Пояснення до схеми

- Економічна наука** найтісніше пов'язана з науками про суспільство: соціологією, політологією, правознавством. Вона має зв'язки з науками про людину і природу: географією, психологією, біологією. У сучасній економічній науці широко застосовуються математичні методи.
- Політологія** – наука про характер, функції та органи держави, через які вона здійснює владу. Зв'язок між політологією та економічною наукою полягає у тому, що держава у сучасній економіці є важливою дійовою особою економічних процесів; її владні функції, між іншим, реалізуються й у корегуванні економіки, а економічною основою державної влади є державний бюджет, державний сектор економіки.
- Соціологія** – наука про поділ суспільства на різні групи (за національною, майновою, віковою та іншими ознаками), їхню взаємодію та проблеми спільного життя людей як представників певних соціальних груп. Зв'язок між економічною теорією і соціологією досить очевидний: важливою складовою взаємодії, співжиття різних соціальних груп є економічні відносини.

- **Право** – наука про сукупність встановлених державою норм (юридичних законів), дотримання яких забезпечується заходами державного впливу. Зв'язок між економікою і правом реалізується у тому, що економічні відносини набувають правової форми. Будь-яка країна має закони про власність, організацію підприємств, оподаткування доходів тощо. Створюючи закони, фахівці спираються на реальні економічні процеси, ніби виводячи їх з економічного життя. З іншого боку, прийняті закони певним чином змінюють економічну ситуацію. Коли у вищому законодавчому органі країни ухвалюється закон, то завжди виникає питання, як його реалізація може змінити вже існуючі відносини: розподіл ресурсів і доходів, добробут окремих верств суспільства, економічне зростання тощо.
- **Географія** – наука про природні та територіально-виробничі комплекси, про розміщення, структуру природних ресурсів, їх економічну оцінку і раціональне використання. Економічна теорія та географія пов'язані між собою тим, що, хоча і з різних боків, обидві досліджують один об'єкт – земельні, сировинні, людські ресурси.
- **Психологія** – наука про закони відображення людиною навколишнього життя у процесі її діяльності (відчуття, пам'ять, мислення тощо). Економічну науку, як і психологію, цікавлять такі внутрішні регулятори діяльності людини, як її потреби, мотиви діяльності.
- **Біологія** – наука про будову і функції живих істот, їхнє походження і розвиток, зв'язки між собою й, так званою, неживою природою. Знання в галузі складових біології – генетики і селекції – використовуються для пошуку шляхів удосконалення агротехніки та біотехніки, що, з точки зору економіки, є резервом підвищення ефективності господарювання. Знання з фізіології людини, що визначають шляхи найліпшого використання її можливостей, необхідний для раціональної організації управління діяльністю трудових колективів. Знання з екології – науки про спосіб життя людських організмів, тварин і рослин у їхній залежності від стану зовнішнього середовища – використовуються в економіці для визначення меж розширення виробництва, застосування певних технологій.
- **Математичні методи** мають в економіці щонайширше застосування. На підтвердження цього звернемося до такого факту. Перші лауреати Нобелівської премії з економіки (1969 р.) – Ян Тінберген і Рагнар Фріш – отримали цю найвищу нагороду “за розробку математичних методів аналізу економічних процесів”. У цьому підручнику ми не вдаватимемося до складної математики, але окремі поняття, з якими ви ознайомлені на уроках математики, будуть

використані. Це сумарні й середні величини, відсотки певних величин, природи, функції. Якщо географи для ілюстрації певних залежностей малюють карти та створюють макети рельєфів, фізики і хіміки будують схожі на іграшкові споруди, що відображають внутрішню будову атомів, молекул тощо, то економісти вдаються до графіків функцій. Так само це роблять математики. Мета графіків у підручнику з економіки – допомогти читачеві зрозуміти важливі зв'язки між економічними явищами.

Підсумки теми

- ✓ Економічна теорія вивчає, як мають бути організовані виробництво, обмін продуктами праці, розподіл багатства, споживання в умовах обмежених виробничих ресурсів для якнайповнішого задоволення різноманітних потреб. Проблема розподілу обмежених ресурсів за їх найкращого використання визначає предмет економічної науки.

Дійовими особами (суб'єктами) економічних відносин можуть бути: виробники і споживачі, покупці та продавці, домашні господарства, держава, підприємці та наймані працівники, власники грошей і землі, торговці та банкіри, органи управління, окремі виробничі колективи та окремі працівники тощо.

- ✓ Економічне дослідження розпочинається збиранням і обробкою фактів, продовжується створенням теорій і завершується обґрунтуванням певної економічної політики.
- ✓ Значення економічної теорії для суспільства в цілому проявляється через: а) розробку принципів, що складають основи економічної політики, дають можливість прогнозувати події та здійснювати запобіжні заходи; б) сприяння інформованості та демократизації суспільства.
- ✓ Значення економічної теорії у житті окремої людини проявляється у сприянні: а) раціональній поведінці у споживанні та використанні власних доходів і заощаджень; б) орієнтуванню у сфері бізнесу; в) правильним рішенням при виборі сфери зайнятості.
- ✓ В економічному дослідженні користуються різноманітними класифікаціями, абстрагуванням від несуттєвого, узагальненнями. Тут широко застосовуються моделювання і графічне зображення.
- ✓ Економічна наука певним чином пов'язана з іншими науками про суспільство, з науками про природу і людину, широко застосовує математичні методи.

**МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО
ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАЙ З ТЕМИ**

- Уявлення про предмет економічної науки дасть змогу свідомо сприймати всі наступні теми шкільного курсу економіки.
- Якщо ви пов'яжете свою майбутню професію з економікою, мріючи стати менеджером, бухгалтером, податковим інспектором чи банкіром, то після з'ясування того, чим є економічне життя суспільства, ви або утвердитесь у своєму бажанні, або, навпаки, змініте його.

Контрольні запитання та завдання

- 1.** Доповніть наведені визначення економічної науки:
 - а) економічна наука вивчає, як створюються і розподіляються продукти у суспільстві;
 - б) економічна наука вивчає виробничі ресурси суспільства;
 - в) економічна наука досліджує, як краще задовольняти потреби людей.
- 2.** Ви знаєте, що предмет економічної науки різні дослідники у різні часи визначали неоднаково. Спробуйте пояснити, чим це зумовлено. Оберіть із наведених нижче пояснень ті, які, на вашу думку, точніше пояснюють відмінність у поглядах:
 - а) соціальне походження або те, представником якої соціальної верстви був той чи інший дослідник;
 - б) час, в який формувалися погляди економіста;
 - в) мета, якій він присвятив своє дослідження;
 - г) рівень розвитку країни, де жив дослідник.
- 3.** Пригадавши один день із життя вашої родини, визначте, в яких випадках її члени ставали дійовими особами (суб'єктами) економічних відносин. В які відносини (виробництва, обміну, розподілу, споживання) вступали члени вашої родини?
- 4.** Яку роль відіграє класифікація у формуванні знань про економічне життя суспільства? Запропонуйте економічні критерії класифікації:
 - а) вітчизняних виробників;
 - б) продавців на ринку якогось товару, наприклад, взуття чи одягу;
 - в) споживачів взуття чи одягу.
- 5.** Ви, напевно, захоплюєтесь якоюсь із наук шкільного циклу або маєте свої уподобання за його межами. Визначте ті зв'язки, які, можливо, існують між вашим улюбленим предметом і економічною наукою.

Що далі?

Поглиблення знань із питань, розглянутих у цій темі, передусім, пов'язане з вивченням історії світової та вітчизняної **економічної думки**. Друга половина ХХ століття відзначилася виникненням нових теорій і економічних гіпотез, а сама економічна наука – ще більшою спрямованістю на дослідження правил економічної поведінки як окремих економічних суб'єктів, так і урядів держав. Це засвідчує розвиток уявлень про предмет та мету економічної науки.

Одним з найбільш цікавих, з точки зору визначення предмета економічної науки, є науковий напрям ХХ ст., що називається неoinституціоналізмом. Зупинимось лише на деяких вихідних положеннях цієї теорії:

- предметом економічної науки є не економічні відносини самі по собі, а їх формування під впливом права, політики, психології тощо;
- в економічних дослідженнях необхідно робити акцент не на людину як носія приватних інтересів, а на суспільні інститути – державу, громадські, політичні, професійні об'єднання тощо ;
- механізм державного управління економікою є складнішим і цікавішим, ніж ринковий;
- розвиток суспільства, що втілюється у соціальних гарантіях добробуту для його членів, важливіший за його (суспільства) функціонування.

Можна погоджуватись або не погоджуватись з такими уточненнями предмета економічної науки, але не можна не визнати оригінальність підходу.

Тема 1.2. Зміст основних економічних процесів та явищ

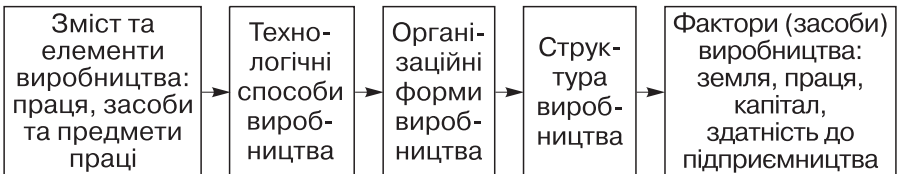

Хоча економічні відносини дуже різноманітні, в їх складі можна виокремити ті процеси і явища, які ми називаємо основними. Такими вони є тому, що, змальовуючи будь-яку економіку, у першу чергу, характеризуємо саме їх. До таких процесів і явищ належать виробництво та його складова – виробничі ресурси, створений продукт, економічна ефективність, розподіл створеного продукту та споживання. Порівнюючи різні економіки, зазвичай співставляють обсяг та якість виробничих ресурсів, рівень застосовуваних технологій, обсяги створеного продукту, рівень доходів та споживання.

 Після вивчення теми ви дізнаєтесь про:

- ⇒ зміст виробництва й те, як воно може бути структуроване;
- ⇒ зміст факторів (ресурсів) виробництва.

Логіка теми

1. Загальні характеристики виробництва

Сучасна економіка охоплює виробництво десятки мільйонів окремих виробів. Саме така кількість товарів і послуг створюється в країнах з розвинутою економікою. Виробництво у широкому розумінні – це вирощування зерна і худоби, добування пального і сировини, створення верстатів і автомобілів, надання перукарських і ресторанных послуг, лікування й освіти, видавництво книжок і виконання музичних творів, розробка комп'ютерних програм і створення реклами тощо. Якби ця діяльність припинилася на певний час, то людство стало б перед загрозою соціально-культурної деградації і фізичного вимирання. У цьому сенсі виробництво є основою життя і розвитку будь-якого суспільства.

Зміст виробництва. Для того, щоб зрозуміти зміст певного явища, необхідно розглянути його з різних боків, вивчивши елементи і зв'язки між ними.

Виробництво має дві важливі сторони: воно одночасно є взаємодією людини з природою і сукупністю відносин між людьми (див. схему 1.2.1).

Схема 1.2.1

Дві сторони суспільного виробництва

Пояснення до схеми

Для здійснення виробництва людина бере з природи мінеральні речовини, використовує землю, воду, атмосферу. Проблема взаємодії людини і природи включає два важливі моменти. По-перше, природні ресурси обмежені й, здебільшого, невідтворювані. Тому, чим інтенсивніше людина використовує, наприклад, сировинні ресурси, тим ближчим є момент їх вичерпання. Це породжує низку проблем: знаходження заміників природних речовин, створення ресурсоекономних технологій, повторне використання ресурсів тощо. По-друге, людина сама є частиною природи, тому зміни природного середовища є одночасно і змінами самої людини, її фізичного здоров'я та психічного стану. Взаємодія людини з природою в процесі виробництва породила низку екологічних проблем, від розв'язання яких залежить виживання людства.

У процесі виробництва люди також вступають у відносини між собою з приводу привласнення ресурсів, організації виробничого процесу, управління. Такі відносини називаються виробничими. Розвиток виробництва – це одночасно й ускладнення та урізноманітнення виробничих відносин.

Важливе місце у виробничих відносинах належить **відносинам власності**. У відносинах власності розрізняють юридичний та економічний бік.

Юридичний бік власності відображений у затверджених державою законах про правила (порядок) володіння, користування, розпорядження виробничими ресурсами, створеними продуктами, грошовими коштами тощо. Володіння означає закріплене законом ставлення особи до об'єктів власності як до своїх. Користування передбачає здійснення права

задовольнити власні потреби за рахунок об'єктів власності. Розпорядження означає, що власник визначає долю об'єкта власності – продає, передає, надає його в тимчасове користування тощо.

Власність як **економічне** явище виникає лише за таких умов:

- існує там, де люди вступають в економічні відносини – виробляють, обмінюють, розподіляють, споживають тощо;
- передбачає реалізацію інтересів певних економічних суб'єктів – приватних осіб, колективів, держави;
- відповідає рівню розвитку технологій та наявним виробничим ресурсам.

Суб'єктами відносин власності можуть бути: *приватні особи* (родини), *колективи* (виробників, споживачів, членів громадських організацій тощо), *держава* в особі органів центральної та місцевої влади. За критерієм суб'єктів розрізняють такі **форми власності**:

- приватну або особисту;
- колективну як кооперативну та власність громадських організацій;
- державну як загальнодержавну та комунальну.

До **об'єктів власності** можуть належати:

- природні ресурси, передусім земля;
- ресурс праці, що втілюється у здатності людини виробляти блага;
- інтелектуальний ресурс – здатність продукувати нове знання, поширювати його, використовувати при вдосконаленні технологій виробництва і споживання;
- інформація – результат нагромадження певного обсягу знань, що, на відміну від більшості інших об'єктів власності, при споживанні не зникає, не зношується, а при поширенні у суспільстві сприяє розвитку інтелектуального ресурсу;
- виробничі фонди – споруди, будівлі, комунікації, транспортні засоби, обладнання, устаткування, матеріали, сировина тощо;
- невиробничі фонди – житлові будинки та майно громадян, будинки та майно закладів освіти, культури, охорони здоров'я, мистецьких установ, наукових закладів тощо;
- нематеріальні активи – товарні знаки, торгові марки, програмне забезпечення, репутація підприємства (гудвіл) тощо;
- фінансові активи (фінансовий капітал) – акції, облігації, деривативи (ф'ючерси, форварди) тощо.

Об'єкти власності формують **національне багатство**. Важливо знати кількісне співвідношення складових національного багатства. На жаль, не всі елементи національного багатства можуть бути точно виміряні, тому користуються спрощеною структурою національного багатства. Приклад такої структури для України представлено на схемі 1.2.2.

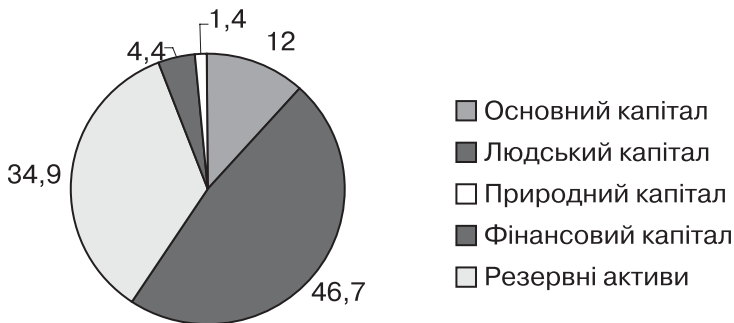

Схема 1.2.2

Структура національного багатства України у 2005 р.

Пояснення до схеми:

- У структурі національного багатства України, яке на 2005 р. оцінювалось у 9,9 трлн грн, основна частка припадала на людський капітал. Але ця частка є меншою, ніж у країнах Північної Америки та Західної Європи.
 - У складі *фінансового капіталу* враховані цінні папери, кредити та позики, а у складі резервних активів – монетарне золото, кошти в іноземній валюті, страхові резерви, сформовані страховиками країни.
- Розглянемо процес виробництва з боку елементів, що визначають його технологічний бік. Скористаємося схемою.

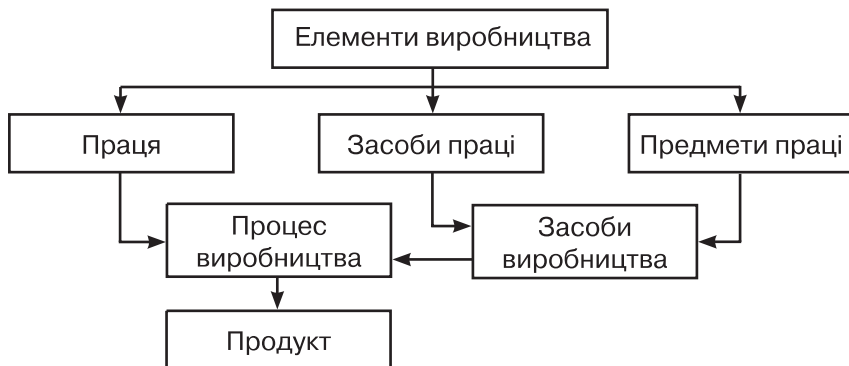

Схема 1.2.3

Основні елементи процесу виробництва

Пояснення до схеми

- Основними елементами процесу виробництва є власне праця, засоби праці та предмети праці.
- Праця, або цілеспрямована діяльність, передбачає застосування здібностей і трудових навичок людей, їхніх фізичних і розумових зусиль.
- Предмети праці – об’єкти цілеспрямованої діяльності людини: речовини природи у первісному або частково обробленому (напівфабрикати) вигляді. До предметів праці належать земля, сировина, матеріали тощо. Людина діє на предмети праці за допомогою засобів праці.
- Засоби праці включають машини, інструменти, обладнання, виробничі будівлі, нафто- та газопроводи, канали, мости, транспортні засоби, резервуари тощо.
- У сукупності засоби та предмети праці становлять **засоби виробництва**.
- Результатом виробництва є **продукт**. У ньому відображається праця: кваліфікована чи некваліфікована, продуктивна чи непродуктивна, а також стан засобів праці. Якщо праця, засоби та предмети праці були невисокої якості і до того ж погано організованими, то матимемо низькі кількісні та якісні характеристики продукту.

2. Технологічні способи виробництва

Спосіб поєднання праці та засобів виробництва використовують як критерій при визначенні технологічних етапів розвитку виробництва, які дістали назву **технологічних способів виробництва**. За цим критерієм розрізняють такі технологічні способи виробництва: ремісничі (інструментальні) **технологія, машинне та сучасне автоматизоване виробництво**. Ремісничі технології, засновані на ручній праці, – тривалий історичний період, аж до промислової революції кінця XVIII – початку XIX ст. Машинне виробництво, сформоване на машинній праці, охопило період з кінця XVIII ст. Сучасне автоматизоване виробництво, засноване на автоматизованій праці, розпочалося з середини 50-х років XX ст.

Ремісничі технології відрізняються індивідуальною ручною працею як головним чинником виробництва та універсальними засобами праці (інструментами), рушієм яких є сила людських м’язів. Вищим зразком ремісничої технології стають мануфактури середньовіччя.

Машинне виробництво характеризується тим, що вплив людини на предмети праці здійснюється за допомогою машин, рушієм яких є

вже не сила м'язів, а парова, пізніше— електрична енергія. На зміну індивідуальній приходить спеціалізована і кооперована праця людей, що обслуговують систему машин фабрики. Така праця вимагає чіткого узгодження й управління. Останнє стає справою фахівців-управлінців.

Автоматизоване виробництво відрізняється тим, що у ньому контроль за роботою механізмів, якістю і дотриманням технологій, а також функції проектування, регулювання тощо відчужуються від людини. Вони передаються засобам автоматизації. Значна частина працівників тут зайнята у створенні та обробці інформації. На зміну пролетарям, що обслуговують машини, приходять когнетарії – люди, які обслуговують комп'ютери та автомати.

Поняття та явище сучасного автоматизованого виробництва співвідносне з, так званими, **п'ятим і шостим технологічними укладами**. У розвинених країнах п'ятий уклад виникає у 80-х роках ХХ століття і відзначається тим, що основними джерелами розвитку для тих країн, де він є провідним, стають наукомісткі виробництва взагалі та інформаційні, комунікаційні та аерокосмічні технології, зокрема. Основи шостого укладу закладені на межі ХХ та ХХІ століть і пов'язані зі штучним інтелектом, біотехнологіями і генною інженерією. Про масштаби розвитку п'ятого і шостого укладів у 15-ти країнах Європейського Союзу (до приєднання у 2004 р. десяти нових членів) свідчать, зокрема, такі цифри: 45 % усіх людей, що працюють у промисловості, та 63% тих, хто зайнятий у сфері послуг, обслуговують наукомісткі та високотехнологічні виробництва. В Україні, за даними 2003 року, цей показник досяг лише 2,4%.

3. Організаційні форми виробництва

Зміст виробництва розкривається також у його організаційних формах, до яких належать: поділ праці, обмін діяльністю, управління (див. схему 1.2.4).

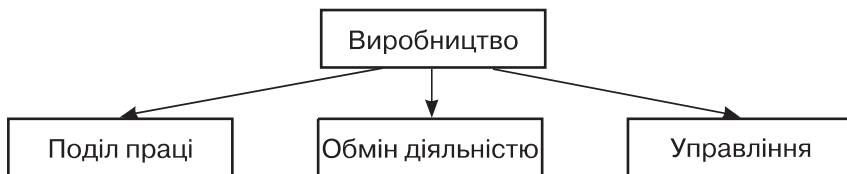

Схема 1.2.4

Організаційні форми виробництва

Пояснення до схеми

- Для організації будь-якого виробництва необхідно певним чином розподілити працю людей і, відповідно, засоби виробництва, обмінюватися діяльністю, управляти процесом.
- Поділ праці передбачає спеціалізацію, тобто закріплення людей за певними виробництвами або видами діяльності. Спеціалізація може здійснюватися на загальнонаціональному рівні, коли формуються певні співвідношення галузей або об'єднань галузей (легка, харчова, добувна промисловості, машинобудування або матеріальне виробництво, сфера послуг). Тим часом спеціалізація здійснюється і в межах певної галузі (господарства, які спеціалізуються на тваринництві, землеробстві, бджільництві та ін. галузях господарства). Спеціалізація може існувати в межах одного підприємства, де окремі люди зосереджуються на створенні певних елементів, деталей кінцевого продукту або виконують окремі операції, як це відбувається на конвеєрі.

Коротка історична довідка

Поділ праці, спеціалізація були предметом особливої уваги у праці Адама Сміта “Дослідження про природу і причини багатства народів”. У ній він визначив спеціалізацію як “ключ до багатства націй”, що створює передумови підвищення продуктивності праці. Пояснення вищезазначеного впливає з досліджених Смітом переваг спеціалізації. До них він відніс таке:

а) там, де є багато видів діяльності, люди вільні обрати ті, які їм найбільш до вподоби;

б) при щоденному використанні одних і тих самих засобів праці нагромаджується досвід і зростає ефективність застосування цих засобів;

в) спеціалізацію можна поєднати з механізацією;

г) повторення одних і тих самих операцій призводить до підвищення професійного рівня працівників.

- Обмін діяльністю є зворотним боком спеціалізації: там, де існує закріплення людей за певними функціями, необхідне їх об'єднання (кооперація). Кооперація має такі самі рівні, як і спеціалізація: кооперація на загальнонаціональному рівні, галузевому та на рівні окремого підприємства.
- Використання засобів виробництва там, де є спеціалізація і кооперація, передбачає певну координацію дій всіх учасників виробництва, наявність узгоджуючого центру. Процес координації та узгодження називається *управлінням*. Розвиток виробництва

спричинив зростання ролі управління і виникнення специфічної професії – *менеджера*, людини, фах якої полягає в умінні розподіляти засоби виробництва та людей, поєднувати їхню діяльність, спрямовувати на досягнення визначених цілей.

4. Структура виробництва

Виробництво може бути структуроване по-різному. Важливим підходом є його розгляд з точки зору поділу на матеріальне та нематеріальне (див. схему 1.2.5).

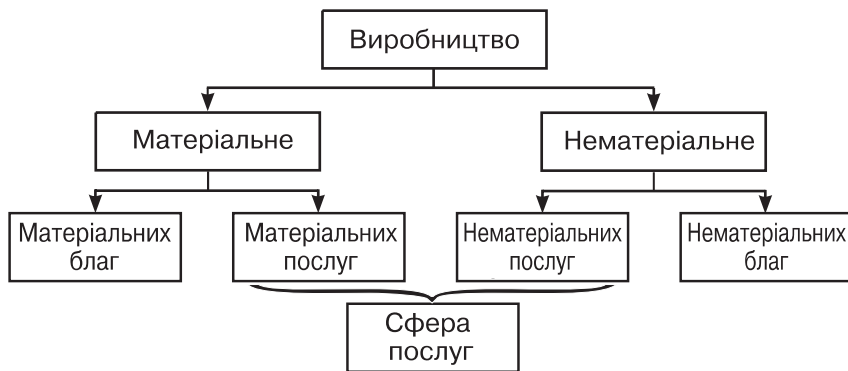

Схема 1.2.5

Пояснення до схеми

- **Матеріальне виробництво** охоплює ті підприємства й галузі, що виробляють матеріальні блага (промисловість, сільське господарство, будівництво), а також ті, що виробляють матеріальні послуги (транспорт, торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне постачання та збут тощо).
- **Нематеріальне виробництво** охоплює галузі, в яких створюються нематеріальні блага (духовні та інші цінності), а також надаються нематеріальні послуги (охорона здоров'я, освіта, наукове консультування та ін.).
- Виробництво матеріальних і нематеріальних послуг формує сферу послуг.

У розвинутих країнах частка сфери послуг у загальному виробництві переважає. Про це свідчать такі дані початку XXI століття:

Великобританія	– 74 %
Німеччина	– 71 %
Франція	– 74 %

США	– 73 %
Японія	– 62 %

В Україні у сфері матеріального виробництва в 2003 р. працювало близько 65% населення. Така пропорція свідчить про недостатній розвиток нематеріального виробництва, зокрема, сфери послуг. Водночас це є свідченням низької продуктивності праці у сфері матеріального виробництва, яка охоплює більшу частину зайнятих у галузях економіки.

Крім поділу на матеріальне та нематеріальне, існує поділ виробництва на **первинне**, **вторинне** та **третинне** (див. схему 1.2.6). Такий підхід не означає, що якійсь сфері надаються переваги. Він лише підкреслює характер зв'язку між сферами.

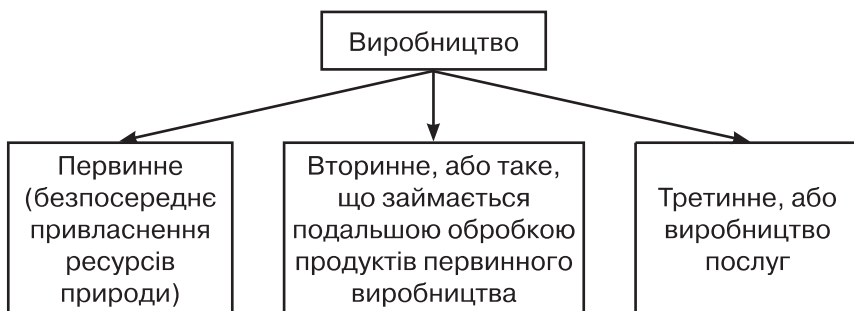

Схема 1.2.6

Пояснення до схеми

- Поділ виробництва на первинне, вторинне та третинне свідчить про те, що одні види виробничої діяльності є похідними від інших.
- Первинне виробництво** ґрунтується на безпосередньому привласненні того, що дає людині природа. До первинного виробництва належить сільське господарство (землеробство та тваринництво), гірничодобувна промисловість, золотодобувне виробництво, лісництво, рибальство.
- Вторинне виробництво** ґрунтується на первинному і є похідним від нього. Воно охоплює всі галузі обробної промисловості, що створюють засоби виробництва та продукти споживання, а також будівництво.
- Третинне виробництво**, що є похідним від первинного та вторинного, – це створення різноманітних послуг. Останні поділяються на такі, що обслуговують виробництво, та на особисті.

Сукупність підприємств, що обслуговують виробництво, становить **виробничу інфраструктуру**. Це – підприємства транспорту, зв'язку, торгівлі, фінансово-кредитної сфери, інформації, реклами тощо.

Послуги виробничого характеру надають оптові та роздрібні торговці, банкір, страховий та рекламний агенти, брокер, водій та зв'язківець.

Соціальна інфраструктура охоплює ті підприємства, які безпосередньо впливають на стан і розвиток окремих людей, надаючи їм нематеріальні форми багатства, і задовольняють соціальні та духовні потреби. Це – охорона здоров'я, фізична культура, освіта, житлово-комунальне і побутове обслуговування, пасажирський транспорт і зв'язок, культура і мистецтво тощо. Отже, в соціальній інфраструктурі створюються соціальні послуги. Праця в цих галузях є суспільно необхідною і корисною. Закономірним є те, що в розвинутих країнах соціальна інфраструктура перетворилася у могутній сектор виробництва, що досить швидко зростає. Зокрема, кількість зайнятих лише у секторі приватних послуг США впродовж 1980-1995 років зросла так: у сфері охорони здоров'я – на 60%, у готельному господарстві — понад 50%, в освіті – на 40%, у роздрібній торгівлі — приблизно на 30%.

5. Фактори (ресурси) виробництва

Процес виробництва завжди є результатом взаємодії відповідних факторів, які в економічній науці одержали назву фактори (ресурси) виробництва. Останні поділяють на дві великі групи: матеріально-речові та особисті. У свою чергу, матеріально-речові фактори поділяються на засоби виробництва, створені людиною (капітал), і природні фактори, що об'єднуються поняттям “земля”. Особистий фактор визначається поняттям “праця”.

Земля як фактор виробництва відіграє особливу роль. Відомий англійський економіст, класик економічної науки Вільям Петті ще в XVII ст. підкреслював, що земля – мати багатства. І понині значення цього фактора не зменшується. Земля – це засіб праці, створений природою. Поняття “земля” як фактор виробництва має широкий зміст: земля є одночасно операційним базисом виробництва (у промисловості), сховищем природних ресурсів (родовища мінералів, нафти, газу), природною основою сільськогосподарського виробництва (орні землі, ліси, водоймища). У сільському господарстві земля – це й основний засіб праці, і предмет праці. Природа зробила різні землі якісно неоднаковими. З метою диференціації земель щодо продуктивності розробляють кадастри – бальні оцінки різних земельних ділянок.

Праця як фактор виробництва охоплює людські ресурси: фізичні та розумові здібності, освітній та професійний рівень, виробничий досвід зайнятих у виробництві. Відомо, що з розвитком виробництва вдосконалюються й істотно змінюються засоби виробництва, виникає повністю автоматизоване і роботизоване виробництво, нетрудомісткі технології тощо. Але роль особистого фактора при цьому не тільки не зменшується, а за деяких умов і зростає. Зумовлюється це такими обставинами. По-перше, під впливом науково-технічного прогресу вдосконалюються засоби виробництва і технології, відповідно виникає потреба у вищій кваліфікації працівників. По-друге, виробництво стає дедалі більш наукомістким, тобто таким, що потребує наукового забезпечення. По-третє, виробництво розв'язує складніші завдання, орієнтовані на зростаючі потреби людей і все більше обмежені ресурси, отже, досконалішим має бути й управління. По-четверте, збільшується частка ризикових виробництв (наприклад, атомна енергетика), що вимагає від людини не лише високої кваліфікації, а й значного психічного напруження.

Зростання ролі особистого фактора висуває нові вимоги не лише до кваліфікації компетентності та знань працівників, а й до загально-освітнього рівня. Культурна, освічена людина інакше розуміє відповідальність, є ініціативнішою, вимогливішою до себе. Основи знань з багатьох наук людина здобуває в школі, там же закладаються основи її світогляду. Тому школа відіграє не меншу роль у творенні майбутнього фахівця, ніж, скажімо, професійне училище, коледж чи університет.

Капітал (матеріальний або фізичний) як фактор виробництва – це засоби виробництва, що належать підприємцям або іншим власникам і використовуються в процесі створення речей і послуг. Особливістю капіталу є те, що він має бути кимось нагромаджений, сформований. Капітал існує у продуктивному використанні саме тоді, коли його власники одержують доходи від користування та володіння своїм майном. Частина цих доходів повертається у виробництво, нагромаджуючи капітал і забезпечуючи кошти для вдосконалення виробництва.

Якщо засоби виробництва не використовуються у створенні речей і послуг, то вони не є капіталом. Нагромадження засобів виробництва у випадку, коли таке виробництво стає збитковим, втрачає для їх власника будь-який сенс.

Капітал – засоби та предмети праці – перебуває у процесі постійних змін, що втілюються у переході до вищих технологічних укладів.

Крім трьох уже згаданих факторів (ресурсів) виробництва – землі, праці та капіталу, існує особливий, четвертий фактор: **здатність до**

підприємництва. Він знаходить своє матеріальне втілення лише у кінцевих результатах виробництва – у доході, який отримує підприємець. Роль здатності до підприємництва надзвичайно важлива. Для того, щоб якась справа (бізнес) була започаткована, хтось має виявити ініціативу, відшукати незадоволену потребу, придбати засоби виробництва, найняти людей. Щоб розпочате виробництво продовжувало діяти і розвивалось, його необхідно щоденно організовувати. А для процвітання справи хтось має ризикувати: знаходити додаткові джерела фінансування, вчасно скорочувати або розгортати виробництво тощо. Всі ці здібності і навички й охоплюються поняттям “підприємництво”. Здатність до підприємництва є рідкісним талантом, яким володіє незначна частина людей. Учені вважають, що лише 5–7% громадян країни мають природну здатність до підприємництва. Якщо врахувати те, що не всі ті, хто має цей талант від природи, правильно обирають свою професію, здобувають необхідну освіту, то зрозуміло, чому справжні підприємці є багатством нації. Детальніше зміст явища підприємництва розглядатиметься у подальших розділах підручника.

Економічна наука з другої половини ХХ ст. виокремлює ще два важливі фактори (ресурси) сучасного виробництва – людський капітал та соціальний капітал.

Людський капітал близький, але не тотожний за своїм змістом поняттю “ресурс праці”. Носіями людського капіталу є працівники, що мають сучасні знання, навички та мотиви до трудової діяльності. Вважається, що нагромадження людського капіталу передбачає розвиток системи освіти, культури, підвищення кваліфікації, охорони здоров’я, інформаційної мережі. Отже, більший потенціал людського капіталу має та країна, в економіці якої зайняті працівники з такими рисами, як освіченість, здатність пристосовуватися до технологічних змін, гарний фізичний стан, поінформованість щодо потреб ринку праці.

Соціальний капітал – це такі відносини між учасниками процесу виробництва, які ґрунтуються на *довірі* та *співробітництві*, передбачають створення можливостей вільного доступу до освіти і культури усім громадянам. Соціальний капітал дуже важко виміряти. Але наслідком його нагромадження, а отже, створення відносин, що передбачають довіру і співробітництво у виробництві, стає прискорення соціального, економічного і технічного розвитку. Яскраві приклади такого розвитку у другій половині ХХ ст. демонстрували, наприклад, Німеччина та Японія, які завдячують своїм прискореним розвитком саме розбудові таких відносин.

6. Продукт та ефективність виробництва

Продукт, який є результатом виробництва, можна класифікувати за видами (сферами) економічної діяльності та за призначенням.

За видами економічної діяльності розрізняють продукцію:

- добувної промисловості;
- обробної промисловості;
- будівництва;
- оптової й роздрібно торгівлі;
- транспорту й зв'язку;
- освіти;
- охорони здоров'я тощо.

У кожній із згаданих сфер діяльності використовується певна частина ресурсів, особливі технології і створюється свій особливий продукт.

За призначенням розрізняють:

- засоби виробництва (інвестиційні товари) та виробничі послуги;
- предмети споживання та особисті послуги.

Призначенням засобів виробництва та виробничих послуг є забезпечення неперервності процесу виробництва. Адже засоби виробництва зношуються, стають технічно застарілими. Тому їх необхідно поновлювати, а для розширення обсягів виробництва й нагромаджувати. Призначенням предметів споживання і особистих послуг є задоволення потреб людей. Саме ці потреби визначають основну мету виробництва.

Ефективність виробництва. Оскільки усі виробничі ресурси є обмеженими, то важливо знати, чи ефективно вони використовуються.

Ефективність у загальному сенсі – це співвідношення між результатами виробничої діяльності та витратами ресурсів. На практиці використовуються різні показники для оцінки ефективності, але завжди у чисельнику формули міститься результат, а у знаменнику – витрати на його досягнення. Найважливішими серед показників ефективності є продуктивність праці та віддача від матеріального капіталу (фондовіддача).

Продуктивність праці (E_L) стосується ресурсу праці і оцінюється за формулою:

$$E_L = \frac{Q}{L},$$

де Q – створений продукт, L – витрати праці.

Витрати праці можуть оцінюватися або в одиницях відпрацьованих годин, або у кількості робітників, що залучалися до створення продукту.

Приклад. Нехай ми оцінюємо ефективність роботи бригади з 4-х працівників палітурної майстерні, що роблять обкладинки для книжок упродовж одного робочого дня. За цей час було «зшито» 240 книжок. Продуктивність праці може бути виміряна двома способами:

$$1. E_L = \frac{240}{4} = 60 \text{ книжок.}$$

$$2. E_L = \frac{240}{8} = 30 \text{ книжок.}$$

Перший результат оцінки продуктивності праці дає підстави для висновку, що кожний працівник бригади робить упродовж дня палітурки для 60 книжок, а другий результат – що за годину бригада зшиває 30 книжок. Залежно від того, яке завдання ми маємо – визначити середню продуктивність праці одного працівника, чи результати роботи за одну годину робочого часу – буде використовуватися або перший, або другий показник.

Віддача від матеріального капіталу, або фондовіддача (E_K) стосується ресурсу капітал і оцінюється за формулою:

$$E_K = \frac{Q}{K},$$

де K – витрати основного капіталу, представленого верстатами, обладнанням, устаткуванням, транспортними засобами тощо. Зазвичай, для розрахунку віддачі від капіталу (фондовіддачі) необхідна інформація про грошову оцінку тієї продукції, яка була створена, та про вартість того обладнання, устаткування тощо, яке при цьому використовувалося. Якщо ж ми знаємо тільки те, скільки одиниць обладнання було використано, то розрахунок буде здійснюватися на одиницю використаного капіталу.

Приклад. Нехай йдеться про ту ж саму палітурну майстерню, що й у прикладі для розрахунку продуктивності праці. Бригада з 4-х палітурників працювала з використанням трьох верстатів.

Ефективність матеріального капіталу упродовж одного дня можна оцінити так:

$$E_K = \frac{240}{3} = 80 \text{ книжок.}$$

Одержаний результат дає нам підстави для висновку, що віддача з одного верстата за день роботи становила 80 книжок.

Виникає природне запитання: для чого потрібні розрахунки ефективності?

Вони потрібні для здійснення порівнянь результатів роботи працівників або обладнання в різні періоди часу, або на різних підприємствах.

Знову звернемося до прикладу палітурної майстерні. Нехай нам відомо, що раніше один працівник палітурної майстерні в середньому робив 58 обкладинок для книжок за день. Отже, якщо показник досяг 60 обкладинок, то це свідчить про зростання продуктивності праці і може оцінюватися як позитивне явище. Однак, якщо відомо, що в іншій, конкуруючій з нашою, майстерні працівник робить в середньому 62 обкладинки за день, то це є сигналом до того, що необхідно шукати шляхи до зростання продуктивності праці. Такими шляхами можуть бути:

- краща організація праці й управління всередині колективу;
- придбання нового обладнання;
- вища кваліфікація працівників;
- створення більшої матеріальної зацікавленості працівників у кінцевих результатах їх діяльності тощо.

7. Взаємозв'язок основних виробничих процесів – виробництва, споживання та розподілу

Виробництво у будь-якому суспільстві здійснюється заради **споживання**. В іншому випадку, виробництво втрачає сенс.

Споживання передбачає використання споживчих якостей товарів та послуг. Саме воно робить можливим існування людини як біологічної істоти та члена суспільства. За критерієм того, що споживається, розрізняють такі види споживання:

- товарів довгострокового користування – авто, будинки, меблі, побутова техніка з терміном більше року;
- товарів короткострокового користування – їжа, одяг тощо;
- особисті послуги – лікарів, вчителів, юристів тощо.

Структура споживання віддзеркалює рівень (якість) життя. Маємо на увазі те, що у розвинених країн частка витрат родини на харчування, зазвичай, не перевищує 20%, натомість вартість споживання послуг перевищує 50% витрат. У бідних країнах, навпаки, вартість харчування перевищує 50%, що є свідченням низького рівня споживання.

Зв'язок виробництва та споживання опосередкований **розподілом**. Розподіл передбачає формування доходів суб'єктів економічних відносин. Саме доходи забезпечують відшкодування витрат на споживання. Розподіл передбачає формування первинних доходів – зарплата, прибуток, відсоток на вкладений капітал та вторинних – пенсії, стипендії, допомоги з безробіття, інші доходи. Доходи не лише витрачаються на споживання, а й на **заощадження**. За економічним змістом заощадження є відкладеним споживанням. Адже, не витрачаючи усі доходи сьогодні, ми прагнемо збільшити свої статки і споживання у майбутньому.

Зв'язок трьох основних економічних процесів – виробництва, споживання і розподілу – представляє така схема.

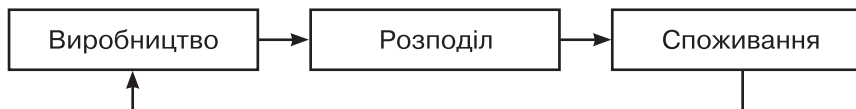

Схема 1.2.7

Пояснення до схеми

- Схема ілюструє взаємний (прямий та обернений) зв'язок трьох економічних процесів – виробництва, розподілу, споживання.
- Роль опосередковуючої ланки між виробництвом та споживанням виконує розподіл, у межах якого формуються доходи економічних суб'єктів.
- Обернений зв'язок між споживанням і виробництвом (стрілка від споживання до виробництва) означає, що доцільність виробництва перевіряється тим, чи був спожитий створений у процесі виробництва продукт.

Підсумки теми

- Виробництво – цілеспрямована діяльність людей, які мають на меті створити споживчі блага для задоволення потреб.
- Зміст виробництва може розкриватися за трьома напрямками: а) взаємодія людини з природою і сукупність відносин між людьми; б) поєднання таких основних елементів, як праця, засоби праці та предмети праці, результатом чого є продукт; в) єдність організаційних форм виробництва: поділу праці (спеціалізації), обміну діяльністю (кооперації) та управління. Можливі різні підходи до структурування виробництва: а) поділ на матеріальне та нематеріальне; б) поділ на первинне (пов'язане з безпосереднім привласненням продуктів природи), вторинне (зайняте обробкою продуктів первинного виробництва) та третинне, що охоплює сферу послуг. У свою чергу, сфера послуг включає виробничу і соціальну інфраструктуру.
- Факторами виробництва є земля, праця, капітал, здатність до підприємництва.

Земля – це узагальнююче визначення всієї сукупності ресурсів, які людина, розпочинаючи виробництво, бере у природи. Це орні землі, територія, на якій розміщується виробництво, родовища мінеральних ресурсів, води, ліси тощо.

Праця – це узагальнююче визначення людських ресурсів, залучених до виробництва. Людські ресурси охоплюють фізичні та розумові здібності людей, їхній освітній і професійний рівень, виробничий досвід.

Капітал – це узагальнююче визначення майна (засобів виробництва), що належить підприємцям або іншим власникам, і використовується для створення речей і послуг. Матеріально-речовий зміст капіталу становлять засоби виробництва. Капітал існує у процесі продуктивного використання тоді, коли приносить своїм власникам дохід. Особливим фактором виробництва є здатність до підприємництва, яка розкривається через сукупність таких здібностей людей, як уміння виявляти ініціативу в налагодженні справи, організовувати процес виробництва, ризикувати в момент його організації чи перебудови.

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАЙЗ ТЕМИ

- Знання щодо структури сучасного виробництва, одержані при вивченні теми, можуть допомогти визначити професійне спрямування та місце (сферу) майбутнього працевлаштування.
- Уявлення про зміст та форми організації, про структуру виробництва допоможе вам, якщо ви збираєтесь зайнятися підприємницькою діяльністю.

Контрольні запитання та завдання

- 1.** Земля одночасно є і засобом, і предметом праці. Запропонуйте для розгляду дві конкретні ситуації: коли земля є засобом праці і коли вона є її предметом.
- 2.** Як би ви пояснили те, що, незважаючи на вдосконалення засобів виробництва, впровадження у виробництво автоматів та комп'ютерних технологій, роль людини у виробництві не зменшується?
- 3.** Зайняте населення України у 2000 і 2007 рр. було розподілене за галузями:

Галузі	2000		2007	
	Кількість осіб, тис.	%	Кількість осіб, тис.	%
Промисловість	4598,3		3973,0	
Сільське господарство	4334,1		3468,1	

Будівництво	903,6		1030,2	
Транспорт і зв'язок	1355,0		1451,9	
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку; діяльність готелів і ресторанів	3121,3		4564,4	
Охорона здоров'я, соціальна допомога	1379,6		1359,0	
Освіта	1609,7		1693,7	
Державне управління	1198,6		1036,4	
Інші види економічної діяльності	1674,8		2328,0	
Разом	20175,0		20904,7	

Виконайте такі завдання:

- 1) заповніть колонки, тобто розрахуйте, який відсоток становили зайняті у кожній із галузей;
- 2) визначте, які зміни у структурі зайнятості відбулися за 1990-2000 рр.
- 3) Виходячи з визначення капіталу, запропонованого у тексті, дайте відповідь на питання.
 - Чи можуть вважатися капіталом засоби виробництва, що не використовуються для створення речей і послуг?
 - Чи є капіталом засоби виробництва збиткового підприємства?
 - Чому власник капіталу зацікавлений у його збільшенні (нагромадженні)?
 - Чи може природа створювати капітал?
 - В яких випадках комп'ютер і принтер стають капіталом?
4. Розрахуйте ефективність праці одного робітника за годину, якщо у виробничому процесі брало участь 10 осіб, що працювали 3 повних робочих дня і виробили 480 одиниць продукції.
5. Визначте, який продукт може бути створений з використанням 15 одиниць фізичного капіталу, якщо фондівіддача становить 15 одиниць продукції.

Що далі?

Питання “що далі?” у темі, присвяченій виробництву, слід пов’язати з перспективами його розвитку. Такими для п’ятого та шостого технологічних укладів є Інтернет-комп’ютерні технології (ІКТ). Назвемо лише деякі види діяльності, пов’язані з ІКТ. Це:

- розробка, впровадження і супровід програмних продуктів;
- електронна комерція;
- комп’ютерна верстка, WEB-дизайн та обробка цифрових зображень;
- Інтернет-агентства;
- Інтернет-реклама та Інтернет-маркетинг;
- переклади і адаптація;
- Інтернет-консалтинг;
- супроводження і підтримка WEB-сайтів;
- дистанційне навчання;
- дистрибуція програмного забезпечення і провайдерство.

В Україні у 2004 році за кількістю фірм у сфері Інтернет-комп’ютерних технологій на перших місцях були такі виробництва, як WEB-дизайн, провайдерство та роздрібна торгівля програмним забезпеченням. ІКТ – це така частина сучасної економіки, в якій суттєво змінюється зміст і характер праці, вона потребує іншої організації виробництва й управління. Осмислення та узагальнення всіх наслідків, пов’язаних з ІКТ, – справа майбутнього.

Тема 1.3. Споживач в економіці: його поведінка та особливості вибору

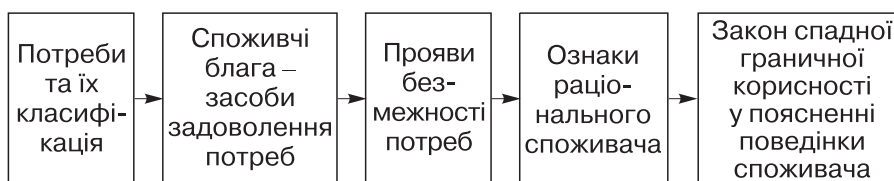

Довічна важливість (актуальність) економічної науки пов'язана з двома обставинами: непогамовністю (необмеженістю) і постійною змінюваністю потреб, з одного боку, та обмеженістю ресурсів — з другого. Якби потреби були обмежені і структурно незмінні, а ресурси, навпаки, безмежні, то в економічній науці могло б не бути предмета дослідження. Це, зокрема, впливає із визначення того, що саме економічну науку цікавлять способи якнайповнішого задоволення потреб людей за обмежених ресурсів. Наше подальше вивчення економіки передбачає з'ясування того, що є потребою в економічному сенсі.

Після вивчення теми ви дізнаєтесь:

- ⇒ що таке потреби та споживчі блага як засоби їхнього задоволення;
- ⇒ як класифікують потреби та споживчі блага;
- ⇒ що спонукає споживача у його виборі певних товарів і послуг;
- ⇒ як споживач може досягати найбільшого задоволення від споживання товарів і послуг.

Логіка теми

1.3 Міст потреб

В економічній теорії потреба цікавить нас як чинник доцільної поведінки споживача. Останній є суб'єктом економічних відносин за всіх часів та будь-яких економічних систем.

Щоб з'ясувати зміст поняття “потреба”, звернемося до різних значень англійського слова “want”. Want — потреба — в той же час перекладається як необхідність у чомусь, бажання, нестача чогось. Ці різні значення слова якраз і відбивають певні сторони змісту власне являща потреба.

Потреба — це прояв необхідності певних речей, бажання володіти ними, відчуття нестачі, якщо це бажання лишається незадоволеним.

Потреби надзвичайно різноманітні. Тому існують різні підходи (критерії) щодо їхньої класифікації.

За характером виникнення потреби поділяють на базові та такі, що породжені розвитком цивілізації. Базові потреби — у повітрі, воді, їжі, захисті від різних погодних проявів — виникають із необхідності підтримання життя людини як біологічної істоти.

Водночас існують потреби, породжені розвитком цивілізації. Так, ми бажаємо не просто захисту від дощу та вітру, а комфортабельного житла з усіма зручностями, не просто одягу, а таких речей, що відповідають сучасній моді. Ми хочемо розваг і спілкування у вільний час. Нам необхідні певний освітній рівень, сучасне медичне обслуговування, своєчасна інформація з радіо, газет і телебачення, транспортні послуги тощо.

За нагальністю задоволення потреби поділяють на першочергові (їжа, одяг, житло, елементарна медична допомога) і такі, що задовольняються предметами розкоші (коштовні прикраси, хутро, екзотичні розваги). Такий поділ є досить умовним. Адже те, що могло розглядатися колись як розкіш, з часом перетворюється для більшості людей на предмет першої необхідності. Наприклад, телевізори, холодильники, які півстоліття тому були винятком у побуті, тепер стали невід'ємною його частиною. З іншого боку, те, що є предметом розкоші для людини з одним рівнем доходів, може бути предметом необхідності для людини з більш високим рівнем доходів. Це саме стосується й окремих країн. Автомобіль, власний будинок, відеотехніка, персональний комп'ютер — речі, що є звичайними предметами повсякденного вжитку в розвинутих країнах. Для більшості громадян України ці речі є нині недосяжними.

За засобами, що забезпечують задоволення потреб, останні поділяються на матеріальні та нематеріальні. Матеріальні потреби задовольняються тим, що має матеріальне втілення, уречевлення: потреба в їжі — хлібом, в одязі — костюмом або сукнею, в житлі — квадратними метрами житлової площі тощо. До нематеріальних потреб належать передусім ті, які задовольняються послугами освіти, культури, мистецтва. На задоволення цих потреб працюють також транспорт і телефонний зв'язок, юридичні служби та страхові установи.

За способом задоволення потреби поділяють на індивідуальні та колективні. З природи людини як особистості випливає необхідність відособленого задоволення деяких потреб, наприклад, в одязі та житлі. Інші потреби можуть задовольнятися разом. Це — потреби у безпеці, громадському порядку, у незабрудненому навколишньому середовищі. Поряд з цим є і такі потреби, що можуть задовольнятися і

осібно, і разом. Це — потреби у транспорті, харчуванні, освіті, відпочинку. Співвідношення індивідуальних і колективних потреб значною мірою залежить від рівня багатства суспільства. З підвищенням цього рівня деякі потреби, що раніше задовольнялися колективно, починають задовольнятися осібно. Це стосується, зокрема, транспорту, житла, відпочинку. Часто саме бідність змушує суспільство вдаватись до гуртожитків як засобу вирішення житлової проблеми замість окремих осель для окремих сімей або масового громадського транспорту як засобу перевезень замість власних автомобілів.

Західні економісти часто користуються, так звану, “пірамідою потреб за Маслоу”. Це своєрідна класифікація, створена за *критерієм значущості та ієрархії потреб*. В основу цієї піраміди покладені *фізіологічні* потреби та потреби у *гарантіях*. На її другому поверсі — потреби у *спілкуванні*, на третьому — потреби у *визнанні*, нарешті, на четвертому — потреби у *самореалізації*. На перший погляд, класифікація потреб за Маслоу далека від економіки. Але таке уявлення не зовсім правильне. Не лише потреби першого поверху, а й вищих поверхів задовольняються через економічні відносини, а саме: через ту їхню частину, яка стосується управління.

Що дають для розуміння поведінки споживача на ринку наведені вище класифікації потреб? Кожна з них може слугувати підставою для певних передбачень. Зрозуміло, що існує зв'язок між багатством суспільства і структурою потреб. Зокрема, чим багатшим стає суспільство, чим вищий рівень доходів його громадян, тим більшою буде частка потреб вищого рівня, а саме тих, що породжені розвитком цивілізації, задовольняються у сфері послуг і через споживання, так званих, предметів розкоші.

2. Споживчі блага

Свої потреби ми задовольняємо за допомогою речей і послуг. Саме вони є носіями споживчих благ, що зображено на схемі 1.3.1.

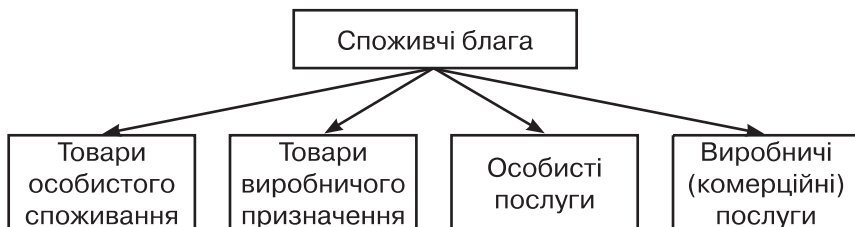

Схема 1.3.1

Структура споживчих благ

Пояснення до схеми

- ❏ Носіями споживчих благ є: товари особистого споживання, товари виробничого призначення, особисті послуги, комерційні послуги. Товари особистого споживання безпосередньо задовольняють базові потреби (в їжі, одязі, житлі, меблях) або ж роблять наше життя змістовнішим і багатшим (особисті транспортні засоби, побутова техніка тощо).
- ❏ Товари виробничого призначення не беруть безпосередньої участі у задоволенні потреб споживачів, але вони роблять це опосередковано, тобто стають частиною виробничих ресурсів. Це товари у вигляді сировини та матеріалів, машин та устаткування, будівель заводів та офісів, обладнання залізниць і електростанцій тощо.
- ❏ Особисті послуги мають задовольняти наші потреби безпосередньо і спрямовуватися на кожного споживача зокрема. Такі послуги ми отримуємо від лікаря і вчителя, адвоката і перукаря.
- ❏ Послуги виробничого (комерційного) призначення є невід'ємною частиною сучасного виробництва. Це — інформаційне забезпечення і банківські послуги, послуги транспорту, торгівлі, страхування виробничого ризику та прибутків і засобів виробництва.

Метою виробництва у широкому розумінні — як сукупності, або системи виробництва — є створення усієї різноманітності речей і послуг, що задовольняють потреби.

Здатність речі або послуги задовольняти певну потребу називається корисністю (*utility* — англійською мовою). Речі та послуги, що мають корисність, називаються *споживчим благом*.

3. Безмежність потреб

Потреби людей безмежні. Ця безмежність породжена, по-перше, людською фантазією. По-друге, на потреби в ринковій економіці впливає конкуренція виробників, які постійно пропонують нові споживчі блага. По-третє, сучасні комунікації, зокрема засоби масової інформації, стимулюють потяг людини до нових потреб або нових способів задоволення старих.

Змальована ситуація безмежності потреб є характерною для вільних, конкурентних, демократичних, відкритих, отже, багатих суспільств. Поряд з такими існують й інші суспільства, що через економічні та ідеологічні причини уніфікують потреби, проголошуючи неவிбагливість у споживанні нормою життя. Це здебільшого суспільства, які називали себе соціалістичними. Сьогодні в Україні ми маємо наслідки, так званого, соціалістичного способу життя, тому можемо щодо біль-

шості населення спостерігати обмеженість можливостей та уніфікованість споживання. Маємо на увазі райони однакової забудови у різних містах, схоже обладнання помешкань, близький за змістом і характером використання, так званий, вільний час. Був час, коли вимагалась й однаковість думок, оцінок явищ культурного і громадського життя суспільства. На щастя, останнє вже відходить у минуле. Але загалом обмеженість потреб і способів їхнього задоволення залишилась. Це і пригнічує людей, особливо молодь. Для того, щоб знайти шляхи виходу з такого стану, щоб правдиво відповісти на запитання, чому інші країни і народи багаті у своїх потребах та їхньому задоволенні, ми і вивчаємо економічну теорію.

4. Чим керується людина, задовольняючи свої потреби?

Якщо виходити лише з власного досвіду, то кожен скаже, що людина у своєму виборі речей і послуг керується наповненістю власного гаманця грошима, зіставляючи їх із цінами, а також власними уподобаннями. І це буде правильна відповідь. Але про ціни і доходи ми вестимемо мову згодом, тому поки що абстрагуємося від їхнього впливу на вибір споживача. А от щодо уподобань, або, як кажуть економісти, “оцінок споживача”, то вже нині можемо зробити деякі узагальнення.

Перше. Якщо йдеться про нормального споживача і нормальну економіку, то цілком природним є припущення, що людина поводить себе **раціонально**, тобто намагається максимізувати (зробити якнайбільшим) свій добробут (хоча кожна людина розуміє добробут дещо по-своєму).

Друге. Споживач керується своєю (тобто **суб’єктивною**) оцінкою нагальності для нього тієї чи іншої потреби. Якщо для хворої людини на перший план висуваються ліки та відпочинок, то для здорової — інтенсивна праця та розваги.

Третє. Оцінка окремого споживчого блага залежить **від запасу** або кількості споживчих благ, призначених для споживання. Якщо запаси благ зростатимуть, то споживач оцінюватиме споживче благо кожної додаткової одиниці такого запасу дедалі нижче. Маючи дві пари черевиків, людина оцінюватиме третю пару нижче, ніж другу.

Четверте. Споживач схильний до того, щоб постійно **змінювати структуру споживання**, переключаючи свою увагу з одних товарів на інші, і прямувати до оптимальної моделі, яка передбачає якнайкраще і якнайповніше задоволення потреб за наявних ресурсів споживання.

Перелічені положення розроблені одним із найвпливовіших напрямів економічної теорії — маржиналізмом.

Коротка історична довідка

Назва напряму економічної теорії — маржиналізм — походить від англійського *marginal* — “граничний”. Ця теорія виникла в останній третині XIX ст., її положення досить широко застосовуються в економічних дослідженнях, у сучасних підручниках для пояснення економічних явищ. Така популярність зумовлена тим, що маржиналізм відводить особливе місце споживачеві, його суб’єктивним оцінкам. А ті теоретичні посилення, від яких він відштовхується, достатньо прості й зрозумілі кожному. Головна лінія причинно-наслідкових зв’язків у цій теорії така: інтенсивність певної потреби породжує суб’єктивну оцінку з боку споживача певного споживчого блага; суб’єктивна оцінка визначає розміри попиту, а отже, і впливає на ціну.

Так звану австрійську школу маржиналізму репрезентують К.Менгер, Ф.Візер, Є.Бем-Баверк. Математичний апарат дослідження граничних величин розробляли У.Джевонс (Великобританія), Л.Вальрас (Швейцарія), В.Парето (Італія).

Третє положення (із раніше визначених чотирьох) називають **законом (правилом) зменшення граничного споживчого блага (граничної корисності індивіда від споживання), або першим законом Госсена**. Проілюструємо цей закон конкретним прикладом.

Приклад. Споживач вийшов на ринок купувати яблука. Природно, що він має обмежений дохід. Кожне наступне яблуко даватиме йому менше задоволення, ніж попереднє. Це пояснюється тим, що, споживши його, він уже досягне певного рівня задоволення (насичення потреби) в яблуках. Отже, наступне яблуко споживач оцінюватиме нижче, ніж попереднє, і воно буде для нього меншим споживчим благом. Якщо перше яблуко споживач оцінив, наприклад, у 10 одиниць, то друге й наступні він оцінюватиме нижче. Зобразимо це у вигляді таблиці.

Таблиця 1.3.1

Залежність споживацької оцінки від кількості речей

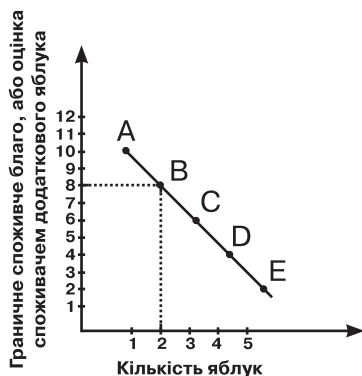
I Кількість яблук (штук)	II Граничне споживче благо (гранична корисність додаткового яблука)	III Загальне споживче благо (загальна корисність певної суми яблук)
1	10	10
2	8	18
3	6	24

Тема 1.3.

Споживач в економіці: його поведінка та особливості вибору

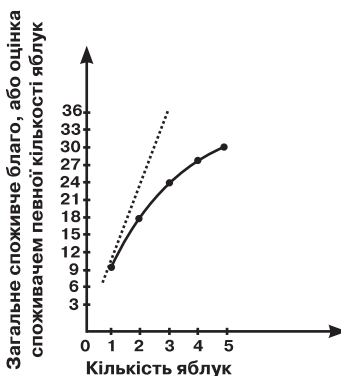
4	4	28
5	2	30

Для більшого унаочнення побудуємо, використавши дані, два графіки. Будь-який графік ілюструє залежність між двома величинами. Згідно з даними таблиці ми маємо залежність оцінки споживачем кожного додаткового яблука (колонка II) від кількості яблук (колонка I) та залежність оцінки споживачем певної суми яблук (колонка III) від кількості яблук (колонка I). Перша залежність зображена графіком 1.3.1, друга — графіком 1.3.2.

Графік 1.3.1

Залежність оцінки споживачем додаткового яблука від їхньої кількості

Графік 1.3.2

Залежність оцінки споживачем певної суми яблук від їхньої кількості

Пояснення до графіків

- Графік 1.3.1 відображає споживчу оцінку кожного наступного яблука. Пряма лінія графіка спускається праворуч вниз. Це означає, що споживач оцінює кожне наступне яблуко нижче за попереднє, наприклад, четверте — нижче, ніж третє.
- Графік 1.3.2 відображає споживчу оцінку певної маси яблук. Крива графіка піднімається праворуч вгору. Це означає, що споживач оцінює чотири яблука вище, ніж, скажімо, два. Але ця оцінка не пропорційна кількості яблук. Якби він оцінював чотири яблука вдвічі вище, ніж два, то така залежність відображалася б, як показано на графіку, пунктирною лінією.

У наведеному прикладі для пояснення першого закону Голена ми скористалися двома поняттями: граничне споживче благо, або гранична

корисність та загальне споживче благо, або загальна корисність. Якщо граничне споживче благо (гранична корисність) – це задоволення від споживання додаткового яблука, то загальне споживче благо (загальна корисність) – задоволення від спожитої певної суми або запасу яблук.

Чи є бездоганим таке пояснення поведінки покупця яблук на ринку? Звичайно, ні. По-перше, тому що в ньому не враховано такого важливого фактора ринку, яким є ціна. По-друге, навряд, чи споживач здатний точно визначити для себе цінність кожного наступного яблука щодо попереднього.

Для чого ж у такому разі ми звертаємося до вчення про суб'єктивну оцінку споживчого блага, до правила зменшення граничного споживчого блага?

По-перше, суб'єктивні оцінки певних товарів (у нашому прикладі — яблук), хоч і не вичерпують усіх факторів поведінки споживача, є важливим моментом цієї поведінки, нехтувати яким не можна.

По-друге, і власний досвід кожного з нас, і статистичні дослідження представників маржиналізму підтверджують зменшення нагальності потреби в міру її насичення, тобто задоволення певним споживчим благом.

По-третє, знаючи зв'язок між суб'єктивною оцінкою певного споживчого блага (у нашому прикладі — яблук), можна передбачити момент насичення ринку (яблуками), прогнозувати, коли попит переключиться на інші товари (скажімо, апельсини чи яблучний сік).

Споживчі оцінки є настільки очевидним і самоцінним явищем, що деякі економісти досліджували можливості їхнього кількісного виміру. Зокрема, відомий російський економіст Володимир Немчинов запропонував вимірювати споживчі оцінки трьома параметрами:

- а) мірою насичення потреби (відношення фактичного рівня задоволення потреби до ідеального або такого, що визначається науково обґрунтованими нормативами споживання);
- б) ступенем нагальності потреби або наданням їй переваги перед іншими потребами (частка в загальних доходах споживача витрат на задоволення даної потреби);
- в) еластичністю споживання (співвідношення між приростом усього бюджету споживача та приростом його витрат для задоволення певної потреби).

Останній показник, що називається коефіцієнтом еластичності споживання, запропонований українським статистиком Євгеном Слуцьким ще в 1915 р.

Закон спадної граничної корисності має **ВИНЯТКИ** – гранична корисність деяких благ зі збільшенням їх споживання зростає. Такими благами, зокрема, є об'єкти колекціонування. Той, хто збирає і вивчає

картини, монети або музичні диски, не оцінює кожний новий екземпляр своєї колекції нижче, ніж попередній. Навпаки, його цінність для колекціонера є вищою.

Особливі випадки у формуванні поведінки споживача. Розглянуті нами правила поведінки споживача, зокрема, спадної граничної корисності, властиві сформованій і нормально функціонуючій ринковій економіці. Між тим, в умовах очікування постійного зростання цін і скорочення обсягів виробництва споживач поводить себе інакше. Як свідчить досвід української економіки середини 90-х років XX століття, передбачаючи погіршення загальної економічної ситуації, споживачі можуть оцінювати кожне додаткове споживче благо вище, ніж попереднє, формувати надлишкові запаси споживчих благ, нарощувати трудові зусилля у натуральному господарстві за рахунок обмеження вільного часу тощо. Перехід від економічного спаду до пожвавлення на межі XX та XXI ст., певні успіхи у розбудові ринкових відносин поступово змінюють логіку поведінки українського споживача, наближаючи її до тих правил, про які йшлося.

5. Оптимальна, або найкраща з можливих варіантів, поведінка споживача

Споживач купує не один товар, а набір споживчих благ, який називається ринковим **споживчим кошиком**. Споживчий кошик має для споживача сукупну корисність. Її можна визначити, якщо додати граничні корисності продуктів і послуг, що входять до кошика, скориставшись такою формулою:

$$ACU = \sum_{i=1}^n MU_i$$

де ACU – корисність споживчого кошика, що складається з i товарів. MU_i – гранична корисність кожного товару, що входить до споживчого кошика.

Нехай споживчий кошик охоплює п'ять товарів з такими значеннями граничної корисності: $MU_1 = 4$, $MU_2 = 1$, $MU_3 = 5$, $MU_4 = 2$, $MU_5 = 7$. Тоді сукупна корисність споживчого кошика становитиме:

$$ACU = \sum_{i=1}^5 MU_i = 4 + 1 + 5 + 2 + 7 = 19.$$

Зазвичай, для спрощення пояснення припускають споживчий кошик лише з двома товарами, наприклад, А та В.

У кожного споживача є вибір щодо формування споживчого кошика. Зрозуміло, що раціональний споживач прагне зробити для себе загальну корисність якнайбільшою. Досягнення найбільшої корисності називається **максимізацією корисності**.

Припускається, що раціональний споживач досягне максимальної корисності тоді, коли знайде такий набір товарів у споживчому кошику, для якого граничні корисності будуть співвідноситися так само, як ціни цих товарів. Це припущення описується рівнянням максимальної **корисності споживача**:

$$\frac{MU_A}{MU_B} = \frac{P_A}{P_B},$$

де P_A , P_B – ціна товару А та товару В, яку має сплатити споживач, якщо хоче купити товари.

Існує правило досягнення *оптимального*, або найкращого з усіх можливих варіантів, споживання. Воно відображає, що споживач, роблячи свій вибір, бере до уваги:

- граничну корисність благ;
- ціну благ, які входять до споживчого кошика;
- бюджетне обмеження.

Бюджетне обмеження формується під впливом доходу споживача та цін продуктів і послуг, які входять до споживчого кошика. Рівняння бюджетного обмеження допомагає у визначенні набору споживчих благ, доступних споживачеві. Якщо припустити, що споживчий кошик складається з двох товарів, то рівняння буде таким:

$$I = P_A \times Q_A + P_B \times Q_B,$$

де I – дохід споживача, P_A , P_B – ціна товару А та товару В, Q_A , Q_B – кількість товарів, які може придбати споживач.

На практиці бюджетним обмеженням керується кожна родина при розподілі власних доходів.

Нехай йдеться про родину, що розподіляє дохід у 100 грн, вирішуючи питання про формування споживчого кошика з двох продуктів. Перший продукт коштує 5 грн, а другий – 10 грн. Які набори (поєднання) двох товарів при цьому можливі?

Вихідне рівняння для розрахунків цих наборів матиме вигляд:

$$100 = 5 \cdot Q_A + 10 \cdot Q_B$$

З рівняння випливає, що родина може сформувати споживчий кошик з такими наборами двох товарів:

Набори споживчих благ	Набір 1	Набір 2	Набір 3	Набір 4	...
Товар А	2	4	6	8	...
Товар В	9	8	7	6	...

Який з визначених нами наборів обере родина, якщо вона прагне оптимізувати корисність?

Щоб відповісти на це питання, необхідно врахувати граничні корисності двох товарів. Нехай вони є такими:

Порядковий номер блага	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
MU товару А	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6
MU товару В	32	30	28	26	24	22	20	18	16	14

Оптимальний споживчий кошик, що забезпечує найбільшу корисність, передбачає, що родина зробить вибір на користь третього набору, а саме: 6 одиниць товару А та 7 одиниць товару В. Це підтверджується після підстановки значень цін двох товарів та їх граничних корисностей у рівняння максимальної корисності споживача:

$$\frac{MU_A}{MU_B} = \frac{P_A}{P_B} \Rightarrow \frac{10}{20} = \frac{5}{10} = 0,5.$$

Отже, споживчий кошик, що складається з 6 одиниць товару А та 7 одиниць товару В забезпечує оптимальне споживання родини з двох причин:

по-перше, дохід, який має родина, цілком достатній для придбання визначеної кількості цих двох товарів;

по-друге, саме такий набір двох товарів відповідає рівнянню максимальної корисності споживача.

Чому не може задовольнити родину, скажімо, споживчий кошик, що складається з 2-х товарів А та 3-х товарів В? Адже і при такому складі кошика має місце співвідношення

$$\frac{MU_A}{MU_B} = \frac{P_A}{P_B} = 0,5.$$

Справа в тому, що при наборі, який складається з 2-х товарів А та 3-х товарів В, родина не використає увесь дохід, призначений для споживання. Адже $2 \cdot 5 + 3 \cdot 10 = 40 < 100$.

Підсумки теми

- ☒ Потреба — це необхідність, яку відчуває людина у певних речах, бажання володіти ними, відчуття нестачі в чомусь.
- ☒ Потреби можна розподілити (класифікувати) так: базові й такі, що породжені розвитком цивілізації, першочергові й такі, що задовольняються предметами розкоші, матеріальні та нематеріальні, індивідуальні і колективні, а також фізіологічні, потреби у спілкуванні, визнанні та самореалізації.

- ☑ Потреби задовольняються споживчими благами. Носіями споживчих благ є: товари особистого споживання, товари виробничого призначення, особисті послуги, виробничі (комерційні) послуги.
- ☑ Потреби людей безмежні. Багатство суспільства визначається різноманітністю людських потреб і засобів (споживчих благ) для їхнього задоволення.
- ☑ Задовольняючи свої потреби, людина керується суб'єктивними оцінками споживчих благ. В економіці, де звичайним явищем є насичення ринку споживчими благами, діє правило зменшення граничного споживчого блага. Там люди змінюють структуру споживання, прямуючи до оптимальної моделі. В економіці, де звичайним явищем є дефіцит споживчих благ і на поведінку споживача суттєво впливає інфляція, може діяти зворотне правило: зростання граничного споживчого блага.
- ☑ Оптимальна поведінка споживача передбачає врахування правила максимізації корисності та бюджетного обмеження. Правило максимізації корисності дає можливість визначити той набір споживчих благ, який приносить споживачеві найбільше задоволення і відображається рівнянням: $\frac{MU_A}{MU_B} = \frac{P_A}{P_B}$. Бюджетне обмеження допо-

магає у визначенні того набору споживчих благ, який є доступним для споживача з урахуванням його доходів, і представлено рівнянням: $I = P_A \times Q_A + P_B \times Q_B$.

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАЙЗ ТЕМИ

- Розуміючи структуру потреб і знаючи причини змін цієї структури, ви зможете прогнозувати зміни у споживанні своєї родини, близьких чи просто знайомих вам людей.
- Розрахувавши структуру споживання (частку витрат на задоволення окремих потреб) і порівнявши її зі структурами раціонального споживання (рекомендованими фахівцями), можна запропонувати напрями вдосконалення споживання, фактичного вдосконалення задоволення потреб.

Контрольні запитання та завдання

1. Дайте визначення потреби та споживчого блага. Що їх поєднує та чим вони відрізняються?

- 2.** У темі розглянуто п'ять класифікацій потреб та наведені приклади потреб, що належать до тієї чи іншої групи. Спробуйте доповнити ці приклади. Не виключено, що ви зможете запропонувати власну класифікацію потреб. Це підтвердить глибоке розуміння вами матеріалу теми.
- 3.** Проаналізуйте ситуацію. До вітрини магазину підходять два покупці, які мають однакові заробітні плати й однакові суми грошей у гаманцях. Дивлячись на ціну розкладеного на вітрині товару, перший із них каже: “Занадто дорого”. Другий зауважує: “Цілком доступна ціна”. Чим, на ваш погляд, можуть бути зумовлені такі різні оцінки?
- 4.** Побудуйте графік, спираючись на такі дані:

Кількість товару	Оцінка споживача
1	15
2	12
3	10
4	9

Дайте відповідь: “Яка залежність зображена на графіку – пряма чи зворотна?”.

- 5.** Розрахуйте структуру споживання двох споживачів. Дохід першого становить 1500 грн на місяць, другого — 700 грн. Їхні щомісячні витрати у гривнях були такими:

Напрями витрат	Перший	Другий
Хліб, картопля, овочі	90	140
М'ясо, жири	7,5	140
Одяг	7,5	210
Оплата комунальних послуг	375	105
Витрати на розваги	3	70
Ліки, вітаміни	4,5	35

Чим пояснити суттєві відмінності у структурі споживання? Які потреби передусім задовольняються за низького рівня доходів?

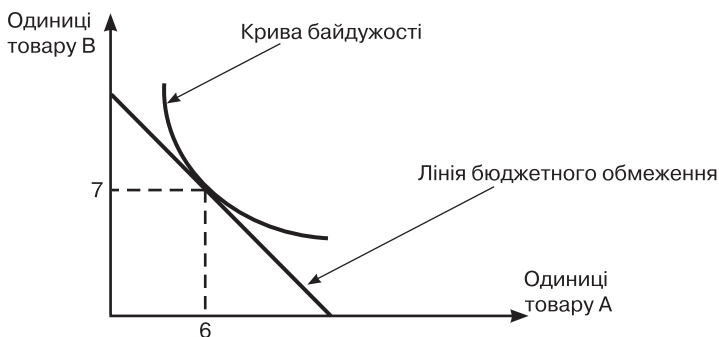
- 6.** Визначте, якими мають бути ціни двох товарів на ринку, якщо споживач оптимізує корисність, маючи дохід у 1500 грн. Максимум корисності досягається при споживанні 4 одиниць товару А та 2 одиниць товару В. Граничні корисності при споживанні різної кількості товарів А та В представлені у таблиці:

Порядковий номер блага	1	2	3	4
MU товару А	11	10	9	8
MU товару В	10	8	6	4

Що далі?

Поглиблене вивчення поведінки споживача передбачає використання графічного аналізу. Для цього на одній графічній площині будується лінія бюджетного обмеження і, так звана, крива байдужості. Крива байдужості – це сукупність точок, кожна з яких відображає певний набір споживчих благ, що є однаково корисними для споживача. Отже, споживачеві байдуже (у розумінні однаково корисно), який набір товарів спожити. Наприклад, може йтися про споживання набору з 6 товарів А та 7 товарів В або набору з 8 товарів А та 6 товарів В. Споживач досягає оптимуму у точці дотику лінії бюджетного обмеження та кривої байдужості, що представлено на графіку.

Пояснення до графіка:

- Лінія бюджетного обмеження, так само, як і крива байдужості ілюструють певні набори двох споживчих благ, що формують споживчий кошик. Тому вони і будуються у координатній площині, де на осях відкладаються кількості одиниць товару А та товару В.
- У точці дотику лінії бюджетного обмеження до кривої байдужості маємо такий набір споживчих благ, який забезпечує оптимальність – досягнення найбільшої корисності в межах того доходу, який є у споживача. Зокрема, для прикладу розглянутого у тексті параграфа, оптимальним є набір з 6 одиниць товару А та 7 одиниць товару В.

Тема 1.4. Проблема обмеженості ресурсів та вибору виробника

Факт обмеженості виробничих ресурсів, який лише згадувався у попередніх темах, у цій темі стає предметом ретельного аналізу. Зокрема, тут розглядатимуться основні наслідки того, що у будь-який конкретний момент часу суспільство володіє лише певним обсягом факторів (ресурсів) виробництва, миттєве збільшення яких є недосяжною мрією. До певної міри винятком є, хіба що, періоди масового освоєння нових територій, наприклад, епоха Великих географічних відкриттів XV-XVI ст. Але і тоді на тлі, на перший погляд, необмежених природних ресурсів існував брак людських ресурсів і капіталу.

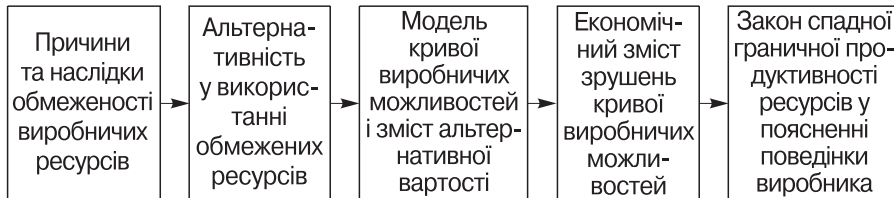
Через обмеженість ресурсів суспільство завжди стоїть перед проблемою їх розподілу для досягнення найкращого результату, тобто якнайповнішого задоволення потреб.

Досі поза увагою залишалося також те, що виробництво — це результат діяльності окремих виробників, їхня поведінка визначається економічною доцільністю тих чи інших дій. У цій темі ми розглянемо один із фундаментальних законів, що визначає цю поведінку.

Після вивчення теми ви дізнаєтесь:

- ⇒ які наслідки має обмеженість ресурсів та що таке вибір альтернативних варіантів їх використання;
- ⇒ що таке “крива виробничих можливостей”, чому вона може змінювати своє розміщення на графіку;
- ⇒ що визначає економічну поведінку виробника;
- ⇒ як розкрити зміст фундаментального економічного закону спадної продуктивності факторів (ресурсів) виробництва.

Логіка теми

1. Обмеженість виробничих ресурсів

Перш ніж безпосередньо перейти до розгляду цієї проблеми, зауважимо, що поняття “фактор виробництва” та “виробничий ресурс” ми для спрощення будемо розглядати як тотожні. Хоча між ними, безумовно, є певна відмінність. Фактор (від лат. factor — той, що робить), або чинник, є рушієм певного процесу. Ресурс (від франц. ressource — цінність, запас, джерело засобів) потенційно може стати фактором, але стає ним не завжди.

Нагадаємо, що факторами виробництва, а отже, і виробничими ресурсами є земля, праця, капітал і здатність до підприємництва.

Виробничі ресурси поділяються на відтворювані та невідтворювані.

До відтворюваних виробничих ресурсів належать ті, що створюються і відновлюються природою (водні басейни, ґрунт, флора, фауна) та суспільством (засоби виробництва). До відтворюваних одночасно і природою, і суспільством належать трудові ресурси: люди з’являються у світ як біологічні істоти і набувають у суспільстві необхідних знань і навичок для виробничої діяльності.

До невідтворюваних належать корисні копалини, що споживаються як сировина. Крім того, час відтворення деяких ресурсів є таким тривалим, що їх можна віднести до невідтворюваних. Маємо на увазі, зокрема, знищені чорноземи, вирубані ліси, забруднені водойми. Ця проблема, на жаль, є дуже актуальною для України, її найбільше багатство — чорноземи — перебуває у жахливому стані, а головну водну артерію — Дніпро — перетинають “мертві моря”, створені греблями численних гідроелектростанцій. Для відтворення цих напівзнищених ресурсів потрібні загальнонаціональні зусилля і не одне десятиліття.

Обмеженість ресурсів певною мірою відносна, адже вона зумовлена рівнем потреб, претензій споживачів на речі та послуги. Обмеживши потреби, можна відносно зменшити й обмеженість ресурсів. Проте таке пояснення причин обмеженості ресурсів та їх зменшення стосується лише одного боку проблеми. Деякі види ресурсів, і насамперед невідтворювані, обмежені самою природою. Отже, раніше чи пізніше настане час їхнього вичерпання. Вчені вже підраховували загальні розміри запасів нафти, газу, вугілля та інших корисних копалин і строки їхнього вичерпання. Обмеженими є площі чорноземів, водойм, річок, лісів тощо. Що стосується цих ресурсів, то вони абсолютно обмежені.

Обмеженість виробничих ресурсів зумовлює появу цілої низки складних техніко-економічних проблем. По-перше, в будь-який момент саме наявні виробничі ресурси визначають межу виробництва, змінити яку можна, тільки застосувавши нові технології. Напри-

клад, якщо площа орних земель у країні не може бути збільшена, то обсяги сільськогосподарського виробництва в ній можуть збільшитися із застосуванням нових технологій вирощування культур. Саме вони забезпечують вищу врожайність.

По-друге, щоб розширити межу виробничих можливостей, необхідно віднайти засоби залучення до економічного кругообігу принципово нових ресурсів. Наприклад, кераміки — замість металів, пластмас — замість дерева, штучних барвників і клеїв — замість природних смол тощо. Це вимагає значних інвестицій у науково-технічні розробки.

По-третє, виникає потреба всебічної економії виробничих ресурсів, що стосується не лише технологічних, а й організаційних проблем: доцільного розміщення пов'язаних між собою виробництв, налагодження постачання ресурсів, стимулювання економії їхнього використання. Обмеженість ресурсів висуває на перший план проблему ефективності, або віддачі від використаних ресурсів. Тут під віддачею мається на увазі продукція, здатна задовольнити потреби споживачів. І суспільство загалом, і кожен споживач зокрема, зацікавлені у тому, щоб на кожну одиницю використаних ресурсів припадала більша кількість товарів та послуг. Це і означатиме вищу ефективність.

І, по-четверте, саме через обмеженість ресурсів актуальною стає **проблема вибору**, а саме: аналізу різних альтернативних варіантів використання ресурсів та знаходження кращого.

Для характеристики стану використання ресурсів вживають поняття “повна зайнятість” і “повний обсяг виробництва”.

Повна зайнятість ресурсів означає, що всі придатні ресурси використовуються у виробництві. Якщо йдеться, наприклад, про ресурс праці, то придатними до роботи є особи у працездатному віці, визначеному законодавством країни. Суспільство також визначає придатність до використання таких ресурсів, як земля, виробничі фонди. Скажімо, частина орних земель свідомо вилучається з сівозміни під пар. На деякий період може виникнути потреба в зупинці цеху для його технічної реконструкції тощо.

Повний обсяг виробництва означає, що виробничі ресурси суспільства використовуються в такій комбінації і на такій технічній основі, що забезпечують найбільший економічний результат.

2. Необхідність та суть вибору альтернативних варіантів використання ресурсів

В умовах обмеженості ресурсів, як зазначалося вище, перед суспільством і окремими виробниками виникає проблема вибору з різних альтернативних варіантів використання ресурсів найкращого.

У процесі вибору мають враховуватись такі обмеження (умови): 1) повна зайнятість ресурсів, що, зокрема, виключає ситуацію, коли частина працездатного населення не може знайти роботу; 2) оптимізація процесу споживання (найповніше задоволення потреб); 3) збереження й охорона навколишнього середовища; 4) здешевлення продукції і послуг; 5) забезпечення перспектив для подальшого розвитку виробництва і споживання.

Для пояснення проблеми вибору при використанні обмежених ресурсів уявімо економіку, що виробляє лише два продукти – верстати та телевізори. Обмежені ресурси можуть одночасно використовуватись у виробництві обох продуктів і, відповідно, перерозподілятися між виробництвами. Результати цього перерозподілу – різні поєднання певних кількостей верстатів і телевізорів – представлені у таблиці 1.4.1.

Таблиця 1.4.1

Альтернативні варіанти виробництва при повній зайнятості ресурсів

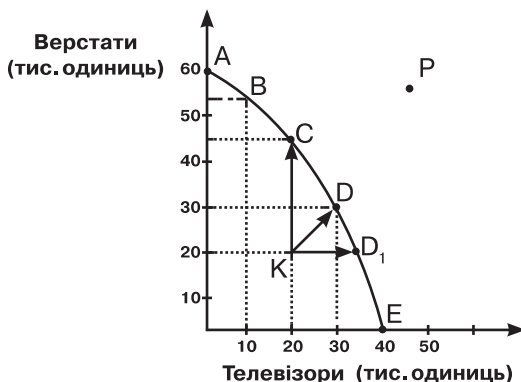
Виробництво (тис. одиниць)	Альтернатива вибору ресурсів				
	A	B	C	D	E
Верстати	60	55	45	30	0
Телевізори	0	10	20	30	40

Пояснення до таблиці

- Існує п'ять варіантів використання ресурсів при відповідній їхній комбінації. Варіант А, наприклад, передбачає, що наявні ресурси використовуються винятково для виробництва верстатів, варіант Е — для виробництва телевізорів. В, С, D є проміжними варіантами використання ресурсів. Зі збільшенням кількості одного виду продукції, що виробляється, частка іншого виду знижується, і навпаки.
- Суспільство має прагнути такої комбінації у виробництві верстатів і телевізорів, яка б забезпечила необхідний фонд особистого споживання (телевізори) і водночас фонд виробничого споживання (верстати). Отже, його не можуть задовольнити варіанти А та Е. При остаточному виборі між варіантами В, С, D повинні враховуватись ті обмеження (умови), про які вже йшлося.

3. Крива виробничих можливостей

Логічним продовженням таблиці альтернативних варіантів використання ресурсів є крива виробничих можливостей (див. графік 1.4.1).

Графік 1.4.1

Крива виробничих можливостей**Пояснення до графіка**

- На графіку обсяги виробництва верстатів представлено на вертикальній осі, а телевізорів — на горизонтальній. Точками позначені різні можливі варіанти виробництва обох продуктів за обмежених ресурсів. Сполучивши ці точки, ми одержимо криву виробничих можливостей.
- Крива виробничих можливостей визначає певну межу виробництва засобів виробництва (верстатів) і предметів споживання (телевізорів) за наявних ресурсів.
- Рухаючись по кривій, спостерігаємо різні варіанти у комбінації ресурсів. Так, у точці В ресурси використовуються так, що з них буде вироблено 55 тис. одиниць верстатів і 10 тис. одиниць телевізорів. Варіант у точці D передбачає поділ ресурсів таким чином, що буде вироблено по 30 тис. одиниць як верстатів, так і телевізорів.
- Точка К означає неповне використання ресурсів, що є небажаним для суспільства. Вихід із цього становища — покращення структури виробництва, застосування інших організаційних форм і систем управління тощо. При цьому рух від точки К може здійснитись у напрямках до точок С, D, D₁.
- Точка Р міститься поза межею виробничих можливостей, тобто наявних виробничих ресурсів за даної технології їх використання недостатньо для забезпечення цього рівня виробництва.

Рух по кривій виробничих можливостей дає змогу зрозуміти явище альтернативних витрат, або, іншими словами, – ціни вибору.

Нехай економіка перебуває у точці С, що передбачає виробництво 45 тис. верстатів та 20 тис. телевізорів. Такий вибір перестав задовольняти суспільство і воно обрало варіант D, за якого доведеться відмовитися від виробництва 15 тис. верстатів заради збільшення виробництва телевізорів на 10 тис. одиниць. Звідси роблять висновок, що **альтернативні витрати** на створення 10 тис. додаткових телевізорів дорівнюють 15 тис. невироблених верстатів. Це і є ціною вибору.

Альтернативні витрати тісно пов'язані з альтернативною вартістю. Під **альтернативною вартістю** розуміють користь, що могла б бути від найкращого з необраних варіантів. Пояснимо це на прикладі.

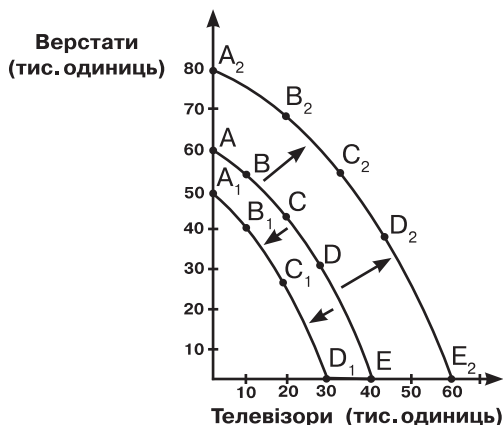
Нехай ресурси, якими володіє суспільство, могли б бути використані на виробництво телевізорів, верстатів та гелікоптерів. Переваги суспільства стосовно цих трьох виробів є такими:

- *перше місце* – телевізори;
- *друге місце* – гелікоптери;
- *третє місце* – верстати.

За наведеною шкалою переваг, обираючи на користь додаткових телевізорів, суспільство поступається, у першу чергу, недовиробленими гелікоптерами, які є для нього другими за корисністю після телевізорів. Тому альтернативна вартість телевізорів має бути оцінена у кількості гелікоптерів, від яких прийдеться відмовитися. Можливо, ціна вибору цього найкращого з існуючих варіантів є такою: 10 тис. телевізорів = 5 гелікоптерів.

Спочатку при виробництві використовуються найбільш придатні (кращі) ресурси. Далі через обмеженість ресурсів суспільство змушене застосовувати менш придатні ресурси. При цьому витрати на кожну додаткову одиницю продукції будуть зростати. Тому для виробництва перших 10 тис. одиниць телевізорів (див. дані попередньої таблиці) спочатку було достатньо зменшити виробництво верстатів на 5 тис. одиниць. Потім для такого самого збільшення телевізорів (на 10 тис.) необхідне було зменшення верстатів на 10, 15 і, нарешті, 30 тис.

Зміщення кривої виробничих можливостей. У нашому прикладі крива виробничих можливостей, маючи певне розташування щодо осей графіка, відобразила використання наявних ресурсів за умови їх повної зайнятості. Проте розміщення кривої може змінюватись. Вона може зміщуватись як ліворуч, так і праворуч (див. графік 1.4.2).

Графік 1.4.2

Зміщення кривої виробничих можливостей

Пояснення до графіка

- Лівобічне зміщення кривої виробничих можливостей (лінія $A_1B_1C_1D_1$) свідчить про те, що ресурси використовуються неповно, а тому став неповним і обсяг виробництва. Таке явище виникає в період економічних криз, спадів виробництва, стихійних лих тощо.
- Правобічне зміщення кривої (лінія $A_2B_2C_2D_2E_2$) свідчить про піднесення економіки, що досягається на основі збільшення кількості та якості ресурсів, прогресивних змін у техніці та технології виробництва. Зміщення кривої в майбутньому забезпечується теперішньою комбінацією ресурсів, тим, чи проводить суспільство діяльність щодо нагромадження коштів, підготовки майбутніх технологічних змін.

4. Закономірності економічної поведінки виробника

Якщо ми маємо суспільство, в якому ніхто не примушує виробника до змін обсягів виробництва, то він керуватиметься принципом **економічної доцільності**. Це означає, *по-перше*, врахування власного інтересу, який полягає у збільшенні виробництва і продажів та зростанні виручки від реалізації.

По-друге, виходячи із принципу економічної доцільності при розв'язанні питання “скільки виробляти” виробник обиратиме той обсяг виробництва, який забезпечить йому найбільший прибуток.

Кожна додатково вироблена і продана одиниця продукту – це не тільки зростання **загальної виручки від реалізації** (TR – total

revenue – англ. мовою), але й зростання **загальних витрат** (**ТС** – total cost – англ. мовою). Випуск додаткової одиниці продукції тягне зміну граничної виручки (**MR** – marginal revenue – англ. мовою), відповідно, відбувається зміна граничних витрат (**МС** – marginal cost – англ. мовою).

Зв'язок між загальною і граничною виручкою можна пояснити на такому прикладі. Нехай від продажу одинадцяти пар взуття одержана виручка у 1000 грн, а від дванадцяти пар – 1110 грн. Тоді гранична виручка від продажу дванадцятої пари становитиме: $1110 - 1000 = 110$ (грн). Аналогічно розраховуються і граничні витрати. Наприклад, витрати на виробництво одинадцяти пар взуття становлять 700 грн, а витрати на виробництво дванадцяти – 780. Тоді граничні витрати на створення дванадцятої пари становитимуть: $780 - 700 = 80$ (грн).

Для розрахунку граничної виручки та граничних витрат користуються такими формулами:

$$MR_n = TR_n - TR_{n-1},$$

де MR_n – гранична виручка від продажу одного n -ого продукту, TR_n – загальна виручка від продажу продуктів у кількості n , TR_{n-1} – загальна виручка від продажу продуктів у кількості $n - 1$.

$$MC_n = TC_n - TC_{n-1},$$

де MC_n – граничні витрати на виробництво одного n -ого продукту, TC_n – загальні витрати на виробництво продуктів у кількості n , TC_{n-1} – загальні витрати на виробництво продуктів у кількості $(n - 1)$.

Якщо зростання обсягів виробництва і продажу, наприклад, з одинадцяти до дванадцяти пар взуття, гарантує, що **MR** > **МС**, то у виробника є зацікавленість у збільшенні виробництва.

У розглянутому прикладі гранична виручка є більшою від граничних витрат: $110 > 80$, отже, існує стимул для виробника збільшувати виробництво взуття.

У загальному вигляді при визначенні граничної виручки (**MR**) та граничних витрат (**МС**) використовують такі вирази (рівняння):

$$MR = \frac{TR_n - TR_{n-1}}{Q_n - Q_{n-1}} = \frac{\Delta TR}{\Delta Q} \text{ та } MC = \frac{TC_n - TC_{n-1}}{Q_n - Q_{n-1}} = \frac{\Delta TC}{\Delta Q}.$$

Наведені вирази означають, що йдеться про зміну величини загальної виручки (для **MR**) та величини загальних витрат (для **МС**) внаслідок збільшення випуску на одну одиницю.

Як змінюються граничні витрати зі зміною обсягів виробництва? Якщо застосовувана технологія лишається незмінною, то відповідь на питання слід шукати у продуктивності ресурсів (факторів виробництва).

Погодьтеся, якби ця продуктивність була постійною, то і граничні витрати були б постійними за будь-яких обсягів виробництва. Але насправді це не так. Досвід господарювання багатьох виробників за-

свідчує, що існує **закон спадної продуктивності факторів виробництва**. Пояснимо дію цього закону.

Для будь-якого виробництва певні ресурси (фактори) є постійними, інші — змінними.

Нехай ми маємо кондитерський цех, де випікають пиріжки. У ньому виробничі приміщення, печі для випікання є **постійними ресурсами**, змінити які миттєво неможливо. Але в тих самих приміщеннях і печах можна випікати більшу кількість пиріжків, використовуючи ці засоби виробництва більш раціонально. Натомість, для збільшення кількості вироблених пиріжків не обійтися незмінним обсягом сировини (тіста та начинки) та незмінною кількістю залучених до роботи людей. Сировина та працівники, що зайняті на виробництві визначену кількість годин, є **змінними ресурсами**.

Нехай власник кондитерського цеху, маючи на меті збільшення виробництва пиріжків, почав наймати додаткових працівників. Цілком імовірно, що спочатку гранична продуктивність залучених ресурсів зростатиме, можливо, через впровадження поділу праці між працюючими. Але настане момент, коли гранична продуктивність почне спадати, адже застосовувана у цеху технологія і виробничі площі розраховані на обмежену кількість працівників, і може скластися ситуація, коли люди просто почнуть заважати одне одному в роботі.

Існує закон **спадної продуктивності факторів (ресурсів) виробництва**, який має таке формулювання: якщо один із факторів виробництва (ресурсів) є змінним, а інші — постійними, то, починаючи з певного моменту, гранична продуктивність кожної наступної одиниці цього змінного фактора буде зменшуватися.

Зрозуміло, що зменшення граничної продуктивності факторів втілюватиметься у зростанні граничних витрат. Проілюструємо дію цього закону (див. табл. 1.4.2).

Закон спадної продуктивності має для розуміння економічної поведінки виробника таке саме фундаментальне значення, як і закон спадної граничної корисності для розуміння поведінки споживача.

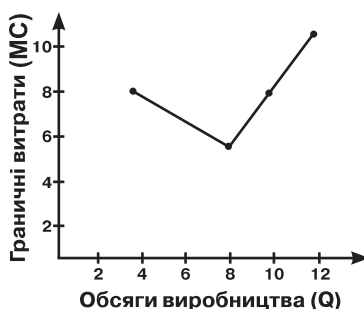
Таблиця 1.4.2

Динаміка витрат під впливом граничної продуктивності факторів

Одиниці змінного фактора	Граничні витрати, грн (МС)	Обсяги виробництва, одиниць (Q)
1	8	4
2	7	5
3	6	8

4	8	10
5	11	12

З таблиці видно, що залучення другої та третьої одиниць змінного фактора викликало зростання їхньої граничної продуктивності й спричинило зменшення граничних витрат на виробництво. Із залученням четвертої одиниці змінного фактора гранична продуктивність починає зменшуватися, а витрати зростають. На основі даних таблиці побудуємо графік 1.4.3:

Графік 1.4.3

Залежність рівня витрат від обсягів виробництва

Пояснення до графіка

Графік ілюструє залежність між рівнем граничних витрат та обсягом виробництва.

До того, як виробництво досягло трьох одиниць, витрати на додаткову одиницю зменшувалися. Після цього вони почали зростати.

Цілком обґрунтованим є твердження, що виробник змушений буде припинити збільшення обсягів виробництва на той момент, коли виручка від реалізації додаткової одиниці продукту MR зрівняється з витратами, пов'язаними з її виробництвом. Зрозуміло, що виручка від додаткової одиниці продукції – це ціна одиниці продукту.

Правило поведінки виробника, що керується економічною доцільністю, можна представити таким рівнянням: $MC = MR = P$, де P – ціна продукції.

Скористаємося для пояснення сформульованого правила поведінки виробника даними таблиці 1.4.2. Якщо, наприклад, ціна на ринку встановилась на рівні 8 грн, то виробник змушений буде обмежитися виробництвом лише 4-х одиниць продукції, оскільки виробництво 5-ї одиниці буде збитковим, а збиток складе 3 грн ($8 - 11 = -3$).

Співставляючи витрати і виручку від продажу продукції, можна передбачити той обсяг випуску, який виробникові недоцільно перевищувати. Пояснимо це на прикладі.

Нехай один гончарний виріб можна продати за 50 грн. Загальні витрати при виробництві різної кількості виробів представлені у таблиці:

Кількість гончарних виробів (n)	Загальні витрати на виробництво (ТС)
1	75
2	135
3	170
4	220
5	280

Яку кількість виробів доцільно виробляти гончару? Щоб відповісти на запитання, визначимо граничні витрати виробництва першого і всіх наступних виробів:

$$MC_1 = 75 - 0 = 75, MC_2 = 135 - 75 = 60, MC_3 = 170 - 135 = 35, \\ MC_4 = 220 - 170 = 50, MC_5 = 280 - 220 = 60.$$

За розрахунками, рівність $MC = MR = P$ досягається при виробництві четвертого гончарного виробу. Отже, виробництво п'ятого суперечить економічній доцільності.

За яких умов могло б стати доцільним виробництво шостого виробу? Виробник міг би бути зацікавленим у виробництві шостого гончарного виробу або за умови зменшення витрат до 50, або при зростанні ціни до 60.

Підсумки теми

- ☑ Виробничі ресурси (земля, праця, капітал, здатність до підприємництва) поділяються на відтворювані, тобто такі, що створюються та відновлюються природою або суспільством, та невідтворювані, тобто такі, що їх не можна відновити.
- ☑ Виробничі ресурси є обмеженими відносно й абсолютно, їхня відносна обмеженість залежить від постійно зростаючих потреб, абсолютно — від природи.
- ☑ Обмеженість ресурсів визначає певний напрям економічної поведінки виробників, а саме: пошук раціональних способів використання наявних ресурсів і залучення нових, аналіз альтернативних варіантів їх використання.

- ☑ Головними критеріями у виборі варіанта використання ресурсів є досягнення повного використання ресурсів і повного обсягу виробництва.
- ☑ Наявність варіантів у використанні ресурсів, якими володіє суспільство за певного рівня техніки та технології, зображують кривою виробничих можливостей. Якщо виробничі можливості використовуються неповно, то крива виробничих можливостей зміщується ліворуч. Якщо, навпаки, суспільство досягає нової межі у використанні наявних ресурсів або залучає нові, то крива зміщується праворуч.
- ☑ Поведінку окремого виробника визначає його інтерес максимізувати прибуток. Розв'язуючи проблему, скільки виробляти продукту, він зіставляє виручку від реалізації кожної одиниці додаткового продукту та витрати на її виробництво. Якщо ж гранична виручка починає дорівнювати граничним витратам, то збільшення обсягів виробництва стає економічно недоцільним.
- ☑ Зростання витрат на створення додаткової одиниці продукту зумовлюється дією закону спадної продуктивності факторів виробництва.

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАЙЗ ТЕМИ

- Опанувавши ідею альтернативного використання ресурсів, ви зможете побудувати власну криву виробничих можливостей і визначити різні варіанти прийнятеного розподілу часу.
- Якщо ви вже займаєтесь якоюсь справою і змушені вирішувати питання про обсяги пропозиції певних товарів або послуг, то після вивчення цієї теми зможете скористатися методом зіставлення граничних витрат виробництва та виручки від реалізації.

Контрольні запитання та завдання

1. Ми неодноразово підкреслювали факт обмеженості виробничих ресурсів. Запропонуйте шляхи, які, на ваш погляд, можуть зменшити, послабити цю обмеженість щодо кожного з ресурсів: землі, праці, капіталу, здатності до підприємництва.
2. Відомо, що виробничі можливості залежать від стану виробничих ресурсів. Фактичний стан засобів виробництва в Україні харак-

теризується таким показником: основні виробничі фонди галузей економіки зношені на 51,5%. Кількість зайнятих (у віці 15 – 70 років) в економіці скоротилася з 24,125 млн осіб у 1995 році до 20,905 млн осіб у 2007 році. Який прогноз щодо виробничих можливостей можна зробити на підставі цих показників? Що, на ваш погляд, може сприяти збільшенню виробничих можливостей України?

3. Крива виробничих можливостей змістилася праворуч. Що могло спричинити такі зміщення? Виберіть правильну відповідь:

- суспільство зменшило виробниче споживання електричної енергії на одиницю створеного продукту;
- розпочато й успішно здійснено раціоналізацію виробництва (застосовані нові технології) у провідних галузях економіки;
- суспільство послідовно здійснювало нагромадження коштів, у результаті чого створені нові виробничі потужності;
- виробничі ресурси з галузей, що виробляють засоби виробництва, спрямовано в галузі, які створюють предмети споживання.

4. Скористаймося даними графіка 1.4.1. Нехай суспільство перейшло від варіанта С у розподілі ресурсів до варіанта D. Які причини могли б, на ваш погляд, спричинити цей перехід? Виберіть правильну відповідь:

- завершився процес індустріалізації, нагромаджено необхідний потенціал засобів виробництва;
- держава скорочує військово-промисловий комплекс;
- у галузях, що створюють предмети споживання, зросла продуктивність праці;
- держава прийняла програму зростання добробуту народу.

5. На підставі наведених у таблиці даних зробіть висновок про те, коли виробникові доцільно припинити збільшення обсягів виробництва.

Одиниці створеного продукту	Виручка від реалізації додаткової одиниці (ціна)	Витрати на виробництво додаткової одиниці продукту
1	25	20
2	25	18
3	25	21
4	25	25
5	25	27

- 6.** Побудуйте власну криву виробничих можливостей, спираючись на те, що ресурс, який ви маєте, — це обмежений час у 12 годин. Його необхідно розподілити між навчанням та заняттями спортом. При побудові кривої дайте самому (самій) собі відповідь на питання, скількома годинами навчання Ви готові поступитися, щоб збільшити заняття спортом на одну годину. При цьому враховуйте те, що навчання дає людині інтелектуальне вдосконалення, а заняття спортом — фізичне. Результати самооопитування представте у вигляді таблиці, а потім одержані результати нанесіть на графік з двома осями: навчання та заняття спортом.
- 7.** Використовуючи дані таблиці, дайте відповідь на питання, чи діє за таких умов закон спадної граничної віддачі ресурсів. Якщо так, то з залученням якої одиниці фактора виробництва розпочинається його дія?

Одиниці змінного фактора	Загальні витрати	Обсяги виробництва
1	16	8
2	30	10
3	42	12
4	52	14
5	76	16
6	104	18

Що далі?

Однією з проблем, що потребує поглибленого вивчення, є комбінація факторів (ресурсів) виробництва. Зокрема, з розглянутого нами закону спадної граничної віддачі ресурсів випливає, що виробник може змінити граничний продукт шляхом зміни пропорції між факторами виробництва. За нашим прикладом, представленим у таблиці 1.4.2 і на графіку 1.4.3, граничні витрати починають зростати із залученням четвертого працівника. Але ніщо не заважає власникові кондитерського цеху змінити пропорцію між працею та капіталом, придбавши додаткові виробничі площі та печі.

Яка комбінація праці і капіталу є оптимальною? Існує правило рівноваги, за яким підприємець змінюватиме обсяги праці і капіталу до того моменту, поки на кожну додаткову одиницю грошей, витрачених на найм додаткового працівника, він не одержить такий же додатковий продукт, як і на додаткову грошову одиницю, витрачену на додатковий

капітал. Закон оптимальної комбінації ресурсів можна формалізувати у такий спосіб:

$$\frac{MPL}{W} = \frac{MPK}{i},$$

де MPL та MPK – відповідно, граничний продукт праці та граничний продукт капіталу; W та i – відповідно, ціна додаткової одиниці праці (зарплата додаткового працівника) та ціна додаткової одиниці капіталу (сума виплат на відшкодування грошей, взятих підприємцем у кредит).

Одним із висновків з наведеної формули є доцільність збільшення закупок того ресурсу, ціна якого з часом зменшується. А практичним застосуванням закону, представленого формулою, є застереження проти такого підвищення заробітної плати, яке не підкріплюється відповідним збільшенням продуктивності праці. Адже інакше підприємець буде змушений, за інших рівних умов, замінювати працівників машинами та автоматами для відновлення порушеної рівноваги.

Тема 1.5. Моделі ринкової, планової та змішаної економіки

Спосіб організації економічного життя суспільства називається економічною системою. Розкрити особливості економічного життя суспільства — означає показати, як узгоджується діяльність багатьох суб'єктів економіки, хто є власником виробничих ресурсів та яким чином вони потрапляють до виробників, перетворюючись згодом на речі та послуги для споживачів. За цими критеріями розрізняють дві протилежні економічні системи: **ринкову і планову (командну)**.

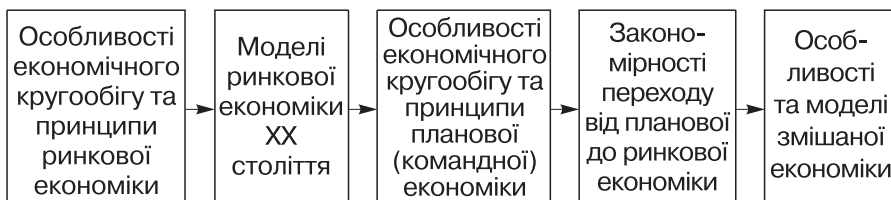
Ми розглядатимемо, головним чином, організацію ринкової економіки, хоча там, де це необхідно, посилатимемося на досвід країн із плановою економікою.

Українська економіка 90-х років XX ст. – початку XXI ст. перебувала у стані переходу до ринкових відносин. Тому для нас важливо зрозуміти фундаментальні засади обох економічних систем.

🔗 Після вивчення теми ви дізнаєтесь про:

- ➡ особливості економічного кругообігу та принципи ринкової економіки, головні засади сучасної соціально орієнтованої ринкової економіки;
- ➡ особливості економічного кругообігу та принципи планової (командної) економіки;
- ➡ шляхи, якими постсоціалістичні країни йдуть від командної економіки до ринкової;
- ➡ особливості змішаної економіки розвинутих країн.

Логіка теми

Те, що вже відомо з попередніх тем про економічне життя суспільства, можна узагальнити так:

- головна мета виробництва — задоволення різноманітних потреб — досягається створенням споживчих благ;
- створення споживчих благ забезпечується використанням ресурсів і розв'язанням проблеми раціонального їх розподілу;
- виробничими ресурсами (факторами виробництва) є земля, праця, капітал, здатність до підприємництва; кожен із них бере участь у створенні продукту.

Спираючись на ці положення, можемо зробити наступний крок у вивченні економіки.

1. Економічний кругообіг

Функціонування будь-якої економіки ґрунтується на взаємозв'язаному русі ресурсів, споживчих благ (продуктів) і доходів. Такий рух називається економічним кругообігом. Він є складним, як і кругообіг речовин в організмі людини чи в природі. Його порушення у будь-якій ланці означає хворобу економіки.

Розглянемо особливості кругообігу ринкової економіки за допомогою схеми 1.5.1.

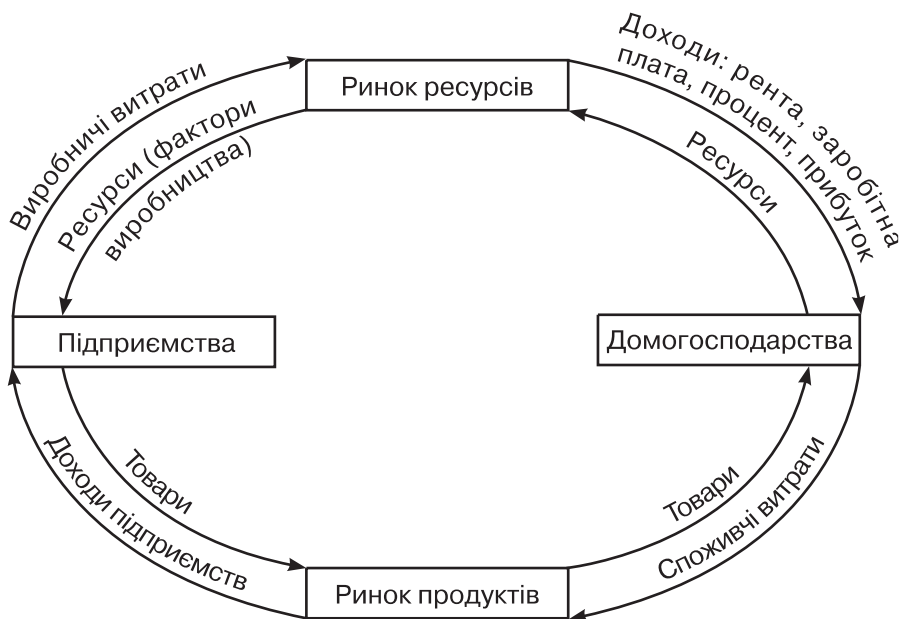

Схема 1.5.1

Кругообіг ресурсів, продуктів, доходів у ринковій економіці

Пояснення до схеми

- На схемі зображено кругообіг, що здійснюється між домогосподарствами і підприємствами, зв'язки яких опосередковані ринками ресурсів і продуктів. Та визначення суб'єктів економічного кругообігу вимагає деяких пояснень.

Перше: на цій спрощеній схемі кругообігу, як бачимо, відсутня держава. Сучасна ринкова економіка не може функціонувати без участі держави. Ґрунтовно про економічні функції держави та засоби державного регулювання йтиметься далі. Але зрозуміти фундаментальні засади ринкової економіки без включення у схему кругообігу держави можна.

Друге: особливим явищем ринкової економіки є домашнє господарство. Поняття “домашнє господарство” близьке до поняття “сімейне господарство” у звичному для нас розумінні: люди, пов'язані родинними зв'язками, мають спільні доходи і спільно їх використовують. Але у ринковій економіці домогосподарства є особливими утвореннями: вони не лише отримують і витрачають доходи, а й є власниками і постачальниками всіх ресурсів: землі, праці, капіталу, здатності до підприємництва.

- Кругообіг починається з домашніх господарств як власників ресурсів, що постачають на ринок ресурси праці, землю, капітал і підприємницькі здібності. Ресурси потрапляють до підприємств, які, розподіливши та поєднавши їх певним чином, створюють речі та послуги. Останні, опинившись на ринку продуктів, купуються домогосподарствами. Цим завершується перше (на нашій схемі — внутрішнє) коло кругообігу ринкової економіки. Друге коло кругообігу починається з підприємств. Підприємства, здійснюючи виробничі витрати, виступають на ринку ресурсів як покупці. Купуючи ці ресурси у домогосподарств, вони сплачують їм доходи: заробітну плату, ренту, процент і прибуток. Домогосподарства, отримавши доходи, здійснюють споживчі витрати і на ринку продуктів купують товари та послуги. Підприємства, які ці товари та послуги реалізують, привласнюють доходи (виручку від реалізації).

2. Особливості та принципи ринкової економіки

Які особливості має ринкова економіка?

Перше: домогосподарства і підприємства беруть участь у кругообігу як самостійні і незалежні суб'єкти господарювання, що мають власні інтереси. Ніхто спеціально не займається координацією їхньої діяльності.

Друге: домогосподарства і підприємства одночасно діють як покупці і продавці. На ринку ресурсів домогосподарства пропонують, а підприємства формують попит на працю, землю, капітал і здатність до підприємництва. На ринку продуктів вони міняються місцями: підприємства пропонують речі та послуги, а домогосподарства формують попит на них.

Третє: подвійний зв'язок домогосподарств та підприємців і через ринок ресурсів, і через ринок продуктів забезпечує узгодженість їхніх дій. Домогосподарства-споживачі не можуть придбати на ринку більше товарів та послуг, ніж це дозволяють їм доходи, отримані від продажу ресурсів. Підприємці не можуть придбати ресурсів більше, ніж це дозволяє їм виручка, отримана від реалізації товарів і послуг.

Здійснення економічного кругообігу за такою схемою передбачає дотримання певних вимог (принципів) у стосунках між дійовими особами. Це — **принципи ринкової економіки**.

Принцип перший — економічна свобода. Вона тримається на приватній власності і вільній підприємницькій діяльності.

Приватна власність надає приватним особам право користуватись і розпоряджатися ресурсами та доходами.

Свобода підприємництва полягає у можливості здійснювати будь-які угоди, використовувати будь-які ресурси і реалізовувати створені товари та послуги, виходячи з власних інтересів.

Зворотним боком економічної свободи, своєрідною платою за неї є економічна відповідальність і ризик. Кожний, хто користується економічною свободою, розплачується за негативні наслідки прийнятих рішень і дій своїм майном, коштами, втраченими можливостями отримати доходи і збагатитися, марно витраченим часом.

Принцип другий — конкуренція. Економічна свобода є передумовою конкуренції. Конкуренція — це змагання за можливість повніше реалізувати власний інтерес. Конкуренція називається досконалою, якщо:

а) на ринках існує така значна кількість продавців і покупців, що жоден із них не може істотно вплинути на ціну, тобто стати монополістом;

б) кожний продавець і покупець може вільно увійти у певну галузь і так само вийти з неї, тобто не існує юридичних або організаційних перешкод для плинності ресурсів із галузі в галузь.

Конкуренція виконує роль такого механізму, який дає змогу раціонально розподіляти ресурси між окремими галузями та виробництвами і швидко орієнтувати виробництво на задоволення потреб споживачів.

Принцип третій — автоматизм регулювання. Ринкова економіка є системою надзвичайно складних зв'язків з великою кількістю дійових осіб (суб'єктів). Кожний із них керується власним інтересом, приймає власні рішення, що врівноважуються та узгоджуються автоматично. Таке врівноваження й узгодження відбувається завдяки конкуренції та вільному ціноутворенню. Ринкові ціни коливаються, їх збільшення або зменшення надає виробникам і споживачам найнеобхіднішу інформацію: виробництво яких товарів і послуг збільшити, а яких — зменшити; які ресурси використовувати, а які — ні; як розподілити доходи на різні споживчі витрати; від чого потрібно відмовитись, а що можна спожити в більшій кількості. Ті, хто керується інформацією, що її надають ціни, і вчасно переорієнтовується, мають певні вигоди, інші ж втрачають майно, капітал і доходи.

Ринкова економіка, без сумніву, має великі переваги. А чи є у неї недоліки? Звичайно, є.

По-перше, ринок погано реагує на деякі загальнонаціональні та загальнодержавні потреби, наприклад, в освіті, культурі, фундаментальних дослідженнях, збереженні навколишнього середовища тощо. Ці сфери діяльності не забезпечують приватному бізнесу прибутків, які б відповідали їхньому значенню в житті суспільства. Водночас вони потребують значних вкладень коштів.

По-друге, механізм ринкової конкуренції може спричиняти явища масових банкрутств, безробіття, соціального розшарування суспільства.

По-третє, конкуренція — рушійний механізм ринкової економіки, що забезпечує її головні переваги, має тенденцію до затухання, їй протидіють злиття фірм, що мають на меті посісти особливе, монопольне місце на ринку, а також укрупнення підприємств під впливом технічного прогресу.

Ці та інші недоліки ринкової економіки відомі не лише вченим, а й урядам країн з ринковою економікою. Існують економічні теорії, економічні, правові, адміністративні заходи, що дають змогу певним чином обмежити ці недоліки.

Якби можна було би на терезах історії зважити переваги, що їх має ринкова економіка, та надбання людства, які нею забезпечені, з одного боку, недоліки і втрати від функціонування ринку — з іншого, то, напевне, переважили б перші.

3. Моделі ринкової економіки

Сучасна ринкова економіка у різних країнах існує в різних формах. Розрізняють такі її **форми**, або, як часто кажуть, **моделі**.

Ліберальна ринкова економіка. Характеризується мінімально допустимим втручанням держави у перебіг економічних подій лише у тих випадках, коли ринок виявляє свою недостатність або неефективність. Основну ідею бізнесу тут формує мета привласнення за всіх умов максимально високого прибутку. Прикладом цієї моделі є економіка США.

Соціальне ринкове господарство. Передбачає не лише державне регулювання у випадку недостатності ринку в освіті, сільському господарстві, видобувній промисловості тощо, а й гарантування державою високого рівня життя непрацюючим верствам населення (дітям, пенсіонерам, безробітним, інвалідам), державне сприяння перетворенню найманих працівників у співвласників підприємств. Прикладом соціально орієнтованої ринкової економіки є економіка Німеччини.

Коротка історична довідка

Власне ідея соціально орієнтованої ринкової економіки була розроблена Альфредом Мюллером Армаком. Її впровадження у політичну та економічну практику Німеччини після Другої світової війни належить відомому політикуві Людвігу Ерхарду. Вважається, що саме реалізація цієї ідеї забезпечила Німеччині швидке післявоєнне піднесення і високий добробут.

Демократичний соціалізм ринкового типу. Передбачає те, що держава перебирає на себе основний тягар соціальних витрат громадян: у зв'язку з утриманням дітей у дитячих установах, одержанням вищої освіти, охороною здоров'я, пенсійним забезпеченням. Для того, щоб держава могла забезпечувати високі соціальні гарантії і виплати, громадяни сплачують до бюджету у вигляді податків більший, ніж у інших країнах, відсоток доходів. Прикладом країни з такою економікою є Швеція.

Модель поєднання ринкового та урядового механізмів макроекономічного регулювання, або модель “по один бік плану і ринку” відрізняється тим, що передбачає поширення загальнонаціонального індикативного (рекомендального) планування поряд з приватною власністю на виробничі ресурси. Основною метою тут стає не стільки максимізація прибутку, скільки контроль якомога більшої частини не лише національного, а й світового ринку. В основу економічних відносин покладено принцип так званого патерналізму – повної підпорядкованості молодших старшим за віком та посадою, відданості своїй фірмі, гарантованої захищеності від безробіття. Приклад такої економіки дає Японія.

Отже, попри спільність принципів і фундаментальних засад ринкової організації економіки, окремі країни демонструють певні особливості. Вони пов'язані з різним співвідношенням приватної і державної власності, децентралізованого (ринкового) і централізованого (державного) регулювання.

Чи існують зараз і чи можуть виникнути у майбутньому інші форми (моделі) ринкової економіки? Так, можуть. Наприклад, уже зараз використовується поняття “ринкова економіка мусульманського типу” стосовно країн, в яких іслам має суттєвий вплив не лише на особисте життя громадян, а й на характер державного регулювання економіки.

4. **Кругообіг, особливості та принципи планової (командної) економіки**

Скориставшись схемою 1.5.2, розглянемо особливості кругообігу планової (командної) економіки.

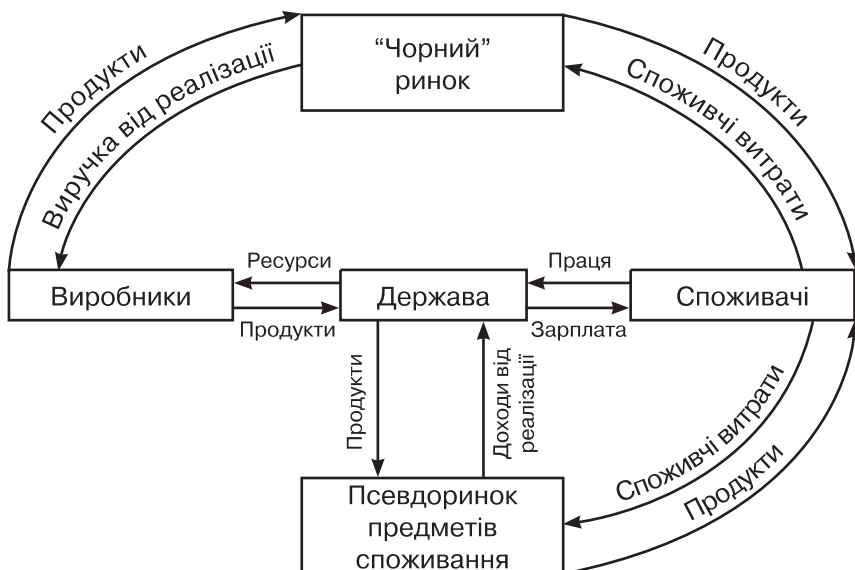

Схема 1.5.2

**Кругообіг ресурсів, продуктів, доходів
у плановій (командній) економіці**

Пояснення до схеми

- На схемі зображено те, що кругообіг здійснюється між трьома суб'єктами командної економіки: державою, виробниками та споживачами при посередництві, так званого, псевдоринку предметів споживання та “чорного” ринку. На першому ринку представлені держава та споживачі, на другому — виробники та споживачі.
- Єдиним власником усіх ресурсів (включаючи частково і ресурс праці*) є держава. Вона забезпечує виробників засобами виробництва шляхом їхнього прямого розподілу. Виробники створюють продукт, який є власністю держави. На цьому завершується перше (мале) коло кругообігу планової економіки.
- Частину одержаного від виробників продукту (предмети особистого споживання та деякі послуги) держава постачає на псевдоринок предметів споживання. Псевдоринком він є тому, що обсяги та структуру виробництва тут визначають не покупці та продавці, ціни формуються не під впливом попиту і пропозиції, а визначаються центральними плануючими органами. Товари та послуги отримують споживачі, які (в межах власної економічної свободи) віддають свою працю державі. Держава відшкодовує споживачам витрати на відтворення робочої сили у формі централізовано визначеної заробітної плати та безоплатних послуг в освіті, охороні здоров'я, житлі. Грошові доходи споживачів використовуються на придбання предметів споживання і привласнюються державою як доходи від реалізації. Цим завершується друге коло кругообігу.
- Постійними супутниками командної економіки є дефіцит продуктів, тобто незадоволені потреби, з одного боку, і невикористані ресурси через неможливість досягти раціональності при централізованому розподілі — з другого. Саме ці чинники породжують, так званий, “чорний”, тобто нелегальний, не визнаний державою, ринок.

Продукція “чорного” ринку створюється працею робітників у робочий або позаробочий час на устаткуванні державних підприємств із матеріалів, прихованих від державного обліку. Таке приховане виробництво стає логічним наслідком незацікавленості виробників у інтенсивній і продуктивній праці на офіційних засадах. У прихованому виробництві створюються товари та послуги, які

* За командної економіки держава стає розпорядником ресурсу праці завдяки обмеженню громадян у пересуванні (система паспортної приписки), відсутності альтернативних можливостей (крім державних підприємств та організацій) застосування праці.

реалізуються на “чорному” ринку за кошти, що їх споживачі не могли “отоварити” в державній торгівлі. Виробники отримують додаткові, невраховані державою, доходи, споживачі — потрібні їм товари. Цим завершується третє коло кругообігу.

Які ж особливості командної економіки відображає ця схема?

1. Виробники і споживачі, які беруть участь у кругообігу, цілком залежні від рішень центральних плануючих органів щодо розподілу ресурсів, обсягів виробництва, цін на товари та послуги, доходів.
2. Відносини виробників обмежуються зв'язками з державою на натуральній основі: ресурси — продукти. Це гарантує стабільність їхньої діяльності і виключає банкрутства.
3. Кругообіг планової економіки гарантує рівність розподілу доходів і продуктів у межах, визначених державою, але він не забезпечує еквівалентності обмінів, оскільки позбавлений механізмів об'єктивної оцінки. Виробники, які, одержуючи від держави ресурси, сповна реалізують свої можливості, опиняються у гіршому становищі, ніж ті, хто їх приховує. Централізоване визначення доходів споживачів і безоплатність частини послуг потенційно містить у собі можливість безпідставної диференціації у споживанні. Нарешті, “чорний” ринок, допомагає суспільству розв'язувати проблему задоволення потреб, дає змогу збагачуватися тим прошаркам суспільства, які мають доступ до державних ресурсів.
4. Відносини споживачів з державою ґрунтуються на обміні: праця — зарплата та безоплатні послуги. Цей безпосередній зв'язок міг би забезпечити ідеальний розподіл за двох умов: 1) якби існував механізм безпосереднього виміру і зіставлення праці; 2) якби отримані доходи можна було вільно обміняти на товари та послуги. Однак ні першої, ні другої умови командна економіка не забезпечує.

Функціонування командної економіки здійснюється за певними принципами.

Перший принцип — централізм. Централізм в організації командної економіки реалізується через привласнення державою та розподіл нею виробничих ресурсів, у визначенні цін і доходів. Засобом централізму стало всеохоплююче планування.

Принцип другий — ієрархія. Всі відносини командної економіки ґрунтуються на субординації, підпорядкуванні інтересів нижчих ланок

(окремих споживачів, виробників) інтересам вищих (галузових міністерств, територіальних об'єднань, держави загалом).

Принцип третій — зрівняльність. Командна економіка ґрунтується на обмеженні диференціації доходів щодо більшості споживачів. Люди є лише неповними власниками своєї здатності до праці. Вони не отримують доходів як власники землі або капіталу. Явище підприємництва взагалі розглядається як нелегальне і може реалізуватися тільки завдяки “чорному” ринку. Зворотним боком зрівняльності є те, що вона гарантує певний невисокий рівень споживання для всіх, забезпечує інтереси тих, хто не може, не хоче або не вміє працювати краще. Зрівняльність і гарантованість споживання позбавляють зацікавленості у досягненні вищих результатів праці.

Чи має командна економіка певні переваги? Так, має.

- Командна економіка має унікальні можливості швидкого нагромадження виробничих ресурсів і перерозподілу їх у деякі пріоритетні сфери чи галузі.
- Завдяки плануванню та перерозподілу ресурсів існує можливість уникнути явного безробіття та очевидних злиднів, забезпечити всім певний рівень освіти і медичного обслуговування.

Головними недоліками планової (командної) економіки є: нездатність забезпечити технічний прогрес і раціональне використання ресурсів, несвобода у виробництві та споживанні, низький рівень задоволення потреб, хронічний дефіцит ресурсів і предметів споживання. Саме через ці недоліки практично всі країни з командною економікою відмовились від її принципів і намагаються надолужити втрачені можливості розвитку шляхом переходу до ринку.

5. Перехід від планової до ринкової економіки

Перехід кожної країни від планової (командної) до ринкової економіки є особливим. Але навіть за короткий час (кінець 1980-х — 1990-ті роки) вималювались деякі загальні закономірності. У перехідному періоді постсоціалістичні країни вирішують такі загальні завдання: роздержавлення економіки, приватизація власності, створення ринкової інфраструктури, структурної перебудови економіки.

Роздержавлення економіки. Планова (командна) економіка ґрунтується на єдиній державній власності. Хоч остання була фактично розподілена між відомствами (міністерствами), проте конкуренції виробників за таких умов бути не могло. Процес роздержавлення державного сектора відбувається у таких формах:

- комерціалізація підприємств (позбавлення їх державної опіки і перехід до принципу самостійного відшкодування власних витрат);

- корпоратизація (перетворення державних підприємств у акціонерні, тобто у підприємства з багатьма власниками — акціонерами);
- оренда з викупом (платне користування державним майном з наступним його придбанням трудовим колективом підприємства у держави).

Хоч роздержавлення сприяє демонополізації, а отже, і створенню конкурентного середовища, але вона ще не є власне приватизацією майна. **Приватизація** здійснюється у двох головних формах:

- через аукціонний продаж майна;
- шляхом безоплатного передання кожному громадянину його частки у державному майні.

Через *аукціонний продаж*, як правило, переходять у приватну власність середні та малі підприємства сфери послуг: готелі, їдальні, кафе, ресторани, крамниці, майстерні. Там, де аукціони здійснюються у загальнонаціональних інтересах, вони організовуються на конкурсних засадах. Наприклад, у Чехії на кожний об'єкт, що продавався, було в середньому подано по п'ять проектів його використання. З них обирався найкращий.

Безоплатне передання громадянам частки державного майна у різних країнах здійснюється по-різному. Засобом безоплатної передачі могли бути купони (купонні книжки), як у Польщі та Чехії, ваучери — в Росії, безготівкові депозити у Національному банку — в Україні. Власник приватизаційного засобу (сертифіката) отримує право “вкласти” його у майно великих державних підприємств, які приватизуються.

Приватизація має за мету знайти справжніх господарів для майна, що колись було державним. Країни з певним досвідом приватизації (Угорщина, Чехія, Польща, Німеччина) демонструють те, що зміна приватних власників, перерозподіл майна через його подальший перепродаж, нагромадження пакетів акцій в одних руках — складні процеси. Але наслідком їх здійснення стає зростання ефективності виробництва, наповнення ринків товарами, вихід вітчизняних виробників на світові ринки.

Для функціонування підприємств новоствореного приватного сектора, як і для державних підприємств у нових умовах, потрібна **ринкова** інфраструктура: сукупність банків, страхових компаній та інших фінансово-кредитних установ, товарні та фондові біржі. Про їхню діяльність детально йтиметься у темі 2.5.

Структурна перебудова економіки постсоціалістичних країн має охопити всі ресурси: працю, виробничі фонди, природні ресурси. Еко-

номіка цих країн традиційно відзначалася гіпертрофованим військово-промисловим комплексом, недорозвиненим виробництвом предметів споживання та послуг, відносно високою часткою ручної некваліфікованої праці та низькими технологіями у більшості галузей. Засобом структурної перебудови має стати приватизація. Але зміна структури економіки потребує також активних дій уряду країни: інвестування і пільгового кредитування окремих галузей, соціального захисту тих, хто втрачає роботу в результаті скорочення певних виробництв.

6. Змішана економіка

Ринкову економіку розвинутих країн досить часто називають змішаною. Термін “змішана економіка” (“mixed” есопоту) широко вживається у сучасній соціально-економічній літературі. Який зміст вкладають у нього? Цей термін використовують, принаймні, у чотирьох значеннях.

По-перше, ним користуються тоді, коли хочуть підкреслити, що у сучасному світі не існує чистих (капіталістичних або соціалістичних) відносин. Зокрема, мається на увазі, що навіть у країні з найширшою свободою приватного підприємництва — США — існують державне регулювання, а також об’єднання виробників, профспілкові об’єднання, які обмежують конкуренцію і на ринку товарів, і на ринку ресурсів.

Це цікаво

Особливі прояви змішаної економіки демонструють деякі країни Азії, Африки, Латинської Америки, які відносяться до групи країн, що розвиваються. У них поєднуються ринкові відносини, централізоване державне регулювання та традиційні відносини. Традиційними називаються такі економічні відносини, вступаючи у які люди керуються, головним чином, традиціями та звичками. Так живуть і виробляють при племінній (родовій) організації. Традиції і звички визначають тут поділ праці між членами спільноти, засоби праці, набір споживчих благ і порядок розподілу створеного продукту. У традиційних економіках технології виробництва і споживання можуть залишатися незмінними упродовж століть. Єдиною їх перевагою є стабільність відносин та їх передбачуваність.

По-друге, термін “змішана економіка” доводить той безперечний факт, що не завжди форма власності, на якій переважно ґрунтується економічна система, і спосіб координації дій суб’єктів економіки збігаються абсолютно. Зокрема, економічна історія знає випадки поєд-

нання державної власності як основи системи і ринкового способу координації (колишня соціалістична Югославія) або приватної власності як основи і централізованого планування як форми координації (фашистська Німеччина).

По-третє, “змішаною”, у розумінні прихильників соціал-демократичних поглядів, є економіка, в якій ринкові принципи організації виробництва поєднуються з постійним втручанням держави у розподіл. І це втручання спрямовується на вирівнювання доходів і зміну структури власності.

По-четверте, “змішаною” називають економіку тоді, коли акцентують увагу на співіснуванні різних за організаційними формами та формами власності підприємств: одноосібних володінь, партнерств, акціонерних підприємств, приватних, колективних і державних підприємств.

Економіка сучасної України, якщо виходити з формальних ознак, є також змішаною. Адже у ній поряд із державними є недержавні підприємства, а саме: підприємства колективної власності (акціонерні та викуплені трудовим колективом), кооперативи, різні форми товариств, малі та середні приватні підприємства, спільні підприємства. Проте особливість української економіки як змішаної полягає у незавершеності ринкових реформ та у деформованості ринкових відносин.

Підсумки теми

- ☑ Існує принциповий поділ економічних систем на ринкову та планову (командну).
- ☑ Кожна система має особливості економічного кругообігу, тобто взаємозв'язаного руху ресурсів, продуктів, доходів.
- ☑ Кругообіг у ринковій економіці має такі особливості: здійснюється між домашніми господарствами та підприємствами; відбувається при посередництві ринку ресурсів і ринку продуктів; узгодженість дій забезпечується відповідністю ресурсів і доходів, доходів і продуктів.
- ☑ Ринкова економіка ґрунтується на принципах економічної свободи, конкуренції, автоматизму регулювання.
- ☑ Ринкова економіка може існувати у різних формах, демонструючи різні моделі ринкової організації. Зразками такої різноманітної організації є: ліберальна ринкова економіка, соціальне ринкове господарство, демократичний соціалізм ринкового типу та модель “по один бік плану і ринку”.

- ✓ Кругообіг у плановій (командній) економіці має такі особливості: здійснюється між державою, виробниками та споживачами; відбувається частково на натуральній основі, а також при посередництві псевдоринку предметів споживання та “чорного” ринку; узгодженість дій забезпечується централізованим розподілом ресурсів, визначенням обсягів виробництва, цін і доходів.
- ✓ Планова (командна) економіка ґрунтується на принципах централізму, ієрархії, зрівняльності.
- ✓ Країни постсоціалістичного розвитку, що переходять від планової (командної) економіки до ринкової, розв’язують чотири головних завдання: роздержавлення економіки, приватизація державного майна, створення ринкової інфраструктури та структурна перебудова економіки.
- ✓ Сучасна економіка значної частини країн світу є змішаною. Це означає, що в ній вільне підприємництво поєднується з державним регулюванням, що держава може не лише контролювати певні процеси, а й втручатись у розподіл, виробляти товари та послуги. Сучасна економіка потребує поєднання різних типів підприємництва і форм власності.

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАЙІТТЯ З ТЕМИ

- Зрозумівши відмінності адміністративної та ринкової економік і зважаючи на те, що економіка України здійснює поступ у бік ринкової системи, ви зможете давати власну оцінку змінам, що відбуваються в країні.
- Серед великого розмаїття політичних програм, гасел, закликів ви зможете вибрати саме ті, реалізація яких справді забезпечить економічний та соціальний поступ країни. Критерієм розмежування, як впливає зі змісту теми, є здатність забезпечити рух у бік економіки, що гарантує економічну свободу, можливість реалізувати приватний інтерес, гарантувати наповнення ринку потрібними речами та послугами.

Контрольні запитання та завдання

1. Які чинники забезпечують узгодженість дій економічних суб’єктів у ринковій економіці? Виберіть правильні відповіді:

- виробники та споживачі отримують інформацію, слідкуючи за коливанням цін, і використовують її у своїй діяльності;
- держава орієнтує підприємців щодо напрямів їхньої діяльності;
- кожний виробник і кожний споживач керується у своїй діяльності спільними інтересами;
- існує відповідність між доходами домогосподарств як власників ресурсів та їхніми витратами як споживачів, з одного боку, і між витратами підприємців на придбання ресурсів та їхньою виручкою від реалізації — з другого.

2. Заповніть таблицю.

Економічні системи	Переваги (можливості)	Недоліки (обмеження)
Ринкова	1. 2. 3.	1. 2. 3.
Планова (командна)	1. 2. 3.	1. 2. 3.

3. Упродовж усіх років існування адміністративної економіки їй був властивий, так званий, “чорний” ринок. Держава боролася з ним засобами адміністративно-правового та морального тиску, але позитивних наслідків ця боротьба не мала. Виберіть пояснення, які найточніше відображають ваше розуміння причин цього явища:

- найпривабливішим є те, що офіційно забороняється;
- у держави не вистачало карних органів, щоб знищити “чорний” ринок;
- якщо економічне явище має об’єктивну причину, то таке явище не можна заборонити;
- “чорний” ринок є позитивним явищем командної економіки, оскільки він давав змогу використати недовикористані ресурси і задовольнити незадоволені потреби споживачів.

4. Частка працівників на державних підприємствах Швеції у 80-ті роки досягла лише 7% від загальної кількості зайнятих. Чи можна, керуючись лише цим фактом, зробити висновок, що економіка цієї країни є “змішаною”? Які додаткові факти могли б знадобитися вам для обґрунтованішого висновку?

5. У 2004 році в Україні налічувалось 981 054 підприємства, з яких 293 398 були малими підприємствами. Усі підприємства за формами власності розподілялись так: 290 304 – приватні, 564 500 –

колективні, 74 252 – комунальні, 42 935 – державні, 9 063 – міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав.

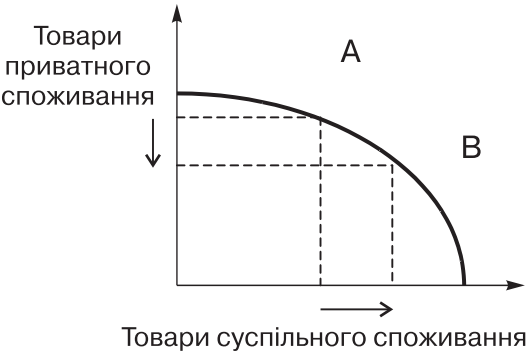
Вид підприємств	Кількість підприємств	Частка від загальної кількості

Які висновки можна зробити на основі даних останнього стовпчика?

Що далі?

Оскільки сучасна змішана економіка передбачає поєднання приватного і державного секторів, то криву виробничих можливостей у ній можна представляти так, щоб на осях графіка (графік 1.5.1) розміщувались товари приватного та суспільного споживання. Останні виробляються у межах державного сектора економіки.

Графік 1.5.1

Крива виробничих можливостей для змішаної економіки

До товарів, які створюються за участі держави, належать: суспільні блага (національна оборона, освітлення міських вулиць тощо), колек-

тивні блага (парки, мости, шосе тощо), гідні блага (освіта, охорона здоров'я тощо).

На графіку 1.5.1 відображено те, що при збільшенні товарів суспільного споживання скорочується виробництво у приватному секторі (перехід від точки А до В). Чому це відбувається? Джерелом ресурсів для державного сектора економіки є податки. При їх стягненні відбувається перерозподіл ресурсів від приватного сектора на користь державного. Такий перерозподіл породжує низку проблем, які потребують вирішення і в теорії, і на практиці. До них належать такі:

- як забезпечити ефективне використання ресурсів на державному рівні за відсутності приватного інтересу і ринкового контролю;
- як визначити дійсні (не завищені і не занижені) потреби на товари суспільного споживання, якщо ті, хто їх безпосередньо споживають, не фінансують виробництво за власний кошт;
- як сформувати ціни на товари суспільного споживання та визначити розмір плати споживачів, якщо не діє ринок;
- за яких умов доцільною є приватизація виробництв, а за яких, навпаки, – їх націоналізація.

На ці та інші питання дає відповіді особлива сфера економічних знань – **економіка державного сектора**.

РОЗДІЛ II

Фундаментальні поняття ринкової економіки та ринкова інфраструктура

З деякими принципами ринкової економіки ми ознайомились у попередній темі. Тепер перед нами постає завдання поглибити ці уявлення. Таке поглиблення вимагає розгляду внутрішніх механізмів ринкової економіки. До них належать ринкова конкуренція, взаємодія попиту та пропозиції, коливання цін, функціонування грошей та формування ринкових доходів. Ці проблеми розглянемо у перших чотирьох темах розділу. Насамкінець об'єктом нашої уваги стануть діяльність ринкових установ — бірж, банків, інших фінансово-кредитних посередників.

Тема 2.1. Основні проблеми економіки та їх ринкове розв'язання

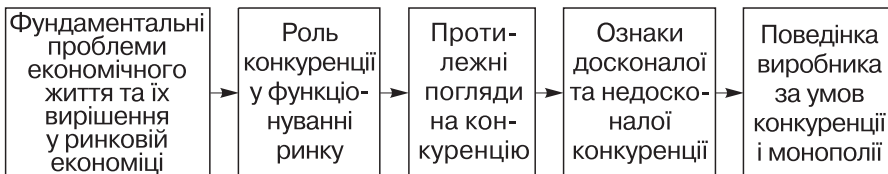

Люди як суб'єкти економічних відносин повсякчас змушені розв'язувати безліч проблем. Скорочувати чи збільшувати обсяги виробництва, споживати чи заощаджувати, купувати чи утримуватися, збільшувати робочий час чи робити вибір на користь вільного часу — це лише мізерна частка проблем. Серед них є три проблеми, що дістали назву головних, або фундаментальних: що виробляти? як виробляти? для кого виробляти?

 Після вивчення цієї теми ви дізнаєтесь:

- яку роль відіграє конкуренція у функціонуванні ринкової економіки;
- що таке досконала і недосконала конкуренція;
- як співвідносяться конкуренція і монополія.

Логіка теми

1. Зміст основних проблем економіки

Чому саме ці проблеми — що виробляти? як виробляти? для кого виробляти? — вважаються головними? Тому, що вони стосуються всіх економічних систем різних країн і в різні часи. Крім того, всі інші проблеми є, до певної міри, похідними від них, адже три головні проблеми стосуються мети виробництва та засобів її досягнення. Нарешті, ці проблеми постають перед усією економікою і перед кожним окремим виробником.

З'ясування цих проблем тісно пов'язане з вибором альтернативних варіантів використання ресурсів. Саме проблема “безмежність потреб — обмеженість (рідкість) ресурсів” змушує суспільство шукати найефективніші варіанти організації виробництва і розподілу матеріальних благ.

Яким же чином головні економічні проблеми розв'язує ринок? Почнемо з першої — **що виробляти?**

Природно припустити, що хтось або щось має допомогти виробникам (фірмам) у вирішенні питання, які товари виробляти і скільки їх потрібно. За командної економіки радниками з цього питання були центральні органи управління, які “спускали” основні виробничі показники для підприємств. За ринкової економіки це питання розв'язує сам ринок, створюючи необхідну інформацію в процесі безлічі контактів виробників (продавців) і споживачів (покупців). Створюється оригінальний ринковий механізм урахування потреб покупців, їхні “голоси” фіксуються у вигляді грошових витрат на купівлю того чи іншого товару, тобто через “голосування” грошима. Якщо, наприклад, потреба в якомусь товарі зростає (у зв'язку зі змінами способу життя людей, їхніх смаків, рівня доходів тощо), це проявиться у зростанні маси покупок, збільшенні суми грошових витрат на придбання цього товару. Щоб задовольнити потреби покупців, що зросли, необхідно збільшити виробництво даного товару, що підвищить попит і ціну на відповідні ресурси. Зовсім іншим буде стан справ, коли з певних причин попит на даний товар знизиться. “Голосування” грошима зорієнтує виробників на те, щоб виробництво цього товару зменшити, а ресурси використати в іншій сфері, для виробництва інших продуктів.

Отже, “голосування” грошима — це ні що інше, як прояв споживчого попиту, певна заявка споживача на той чи інший товар у тій чи іншій кількості. Причому інформаційна база для визначення **що виробляти** включає всіх споживачів. Зазначимо ще й те, що голосування споживачів відбувається постійно: кожну хвилину, день, місяць, рік. Ринок створює досить надійний механізм виробничої орієнтації підприємств, оскільки в його основу покладені потреби людей, скореговані на їхні доходи. Єдиною перешкодою на шляху безпосередньої орієнтації виробників на потреби споживачів тут може стати лише обмеженість виробничих ресурсів.

Пояснимо механізм відповіді ринку на питання **що виробляти** на прикладі.

Нехай на ринку з'явилися три продавці трьох різних товарів. Перший вийшов з 10 виробами по 10 грошових одиниць, другий — з 5 по 20 і третій — з 20 по 5 грошових одиниць. Споживачі відреагували на товари так:

а) виник додатковий попит на перший товар, і всі 10 виробів було продано по 15 грошових одиниць;

б) потреби споживачів збіглися з пропозицією другого виробника, і його 5 виробів було продано по 20 грошових одиниць;

в) потреба у третьому товарі виявилася значно нижчою, ніж пропозиція, тому було продано всього 10 виробів по 4 грошові одиниці.

Як бачимо, ринок засвідчив необхідність розширення обсягів виробництва першого товару та скорочення обсягів третього і зорієнтував виробників на перерозподіл виробничих ресурсів на користь першого виробу.

Проблема **як виробляти** пов'язана з організацією виробництва, способом поєднання ресурсів, технологією виробництва. В її розв'язанні важливим пунктом також є “голосування” грошима. Проте повна відповідь на питання **як виробляти** в ринковій економіці можлива лише з урахуванням такого явища, як **конкуренція** між виробниками (фірмами). Саме конкуренція виявляє, які фірми можуть забезпечити виробництво даного товару і якої якості залежно від застосовуваних технологій і форм організації праці. Завдяки цьому витримується важлива умова ефективності — забезпечення найменших витрат виробництва, зростання його прибутковості.

Пояснимо ринковий механізм визначення того, **як виробляти**.

Нехай виробництво певного товару здійснюється трьома підприємцями. Перший застосовує таку технологію й організацію виробництва, що витрати землі, праці й капіталу на одиницю створеного продукту становлять 80 грошових одиниць, другий — 100, третій —

120. Ринкова ціна встановилася на рівні 105 грошових одиниць. Це означає, що третій виробник не відшкодує своїх витрат і матиме збитки. Другий отримає прибуток лише у 5 грошових одиниць, тобто досить низький. Лише перший виробник, відшкодувавши витрати, матиме достатній прибуток. Таким чином, ринок засвідчив, які технологія й організація виробництва мають бути взірцем, тобто як потрібно виробляти, щоб залишитись на ринку.

На розв'язання питання **як виробляти** великий вплив здійснюють ціни на ресурси (землю, капітал, працю). Зміна цін на будь-який із ресурсів може спонукати підприємця відмовитися від однієї технології (комбінації ресурсів) і віддати перевагу іншій.

Розв'язання проблеми **для кого виробляти** залежить від орієнтирів самих споживачів, їхніх бажань і можливостей купити той чи інший товар. В основі тут лежать грошові доходи споживачів. Бажання придбати певний товар і можливості покупців також залежать від величини цін на виготовлені продукти та супутні їм товари, їхньої готовності віддати перевагу певним продуктам-замінникам. Оскільки кількість продукту певного виду в конкретний час обмежена, то конкурентами стають споживачі. Конкуренція споживачів може спричинити підвищення цін.

Пояснимо цей механізм на прикладі. Нехай певний продукт купують три споживачі з різним рівнем доходів. Перший може витратити на нього 100 грошових одиниць, другий — 250, третій — 375. У результаті подорожчання ресурсів ринкова ціна продукту зросла зі 100 до 125 грошових одиниць. Завдяки цьому перший споживач вибуває з числа покупців даного продукту. Другий і третій споживачі, що мають вищі доходи, зберігають обсяги споживання.

Отже, в цьому випадку на питання **для кого виробляти** ринок відповів скороченням кола споживачів за рахунок того, хто мав найнижчі доходи.

З розглянутих способів вирішення трьох основних проблем економічного життя суспільства можна зробити висновки про особливості функціонування ринкової економіки.

2. Особливості того, як діє ринкова економіка

Ринкова економіка має особливі способи організації відносин економічних суб'єктів, які дозволяють забезпечувати упорядкованість і розвиток.

Перший спосіб: в умовах ринку вибір того чи іншого варіанта використання ресурсів, тобто спрямованості виробництва, а отже, відповіді на питання **що виробляти, як виробляти, для кого виробляти**

визначаються через взаємодію споживачів з виробниками, що виступають на ринку як покупці і продавці. Роль економічних орієнтирів виконують ціни, витрати виробництва, розміри доходів і прибутків.

Другий спосіб: економічні рішення приймаються як виробниками, так і споживачами самостійно. На перший погляд, це повинно було б призвести до хаосу, анархії, диспропорцій, втрати ресурсів. Проте, як свідчить історичний досвід, цього не буває. Незважаючи на певні недоліки, розвинута ринкова система загалом забезпечує внутрішній порядок і стабільність.

Коротка історична довідка

Вперше здатність ринку поєднувати особисті і суспільні інтереси обґрунтував А. Сміт у відомій праці “Дослідження про природу і причини багатства народів”. Він проголосив принцип “прихованої руки”. Його суть полягає в тому, що кожен індивід, вкладаючи свій капітал з метою одержання максимального прибутку, переслідує власний інтерес, але при цьому він направляє “приховану руку” на досягнення спільного блага.

Відкриття А. Сміта здійснило великий вплив на весь подальший розвиток економічної думки. І хоча з часом історичний досвід довів недоліки ринку, пов'язані з монополією та іншими чинниками, які зумовлюють втручання держави в економіку (забруднення оточуючого середовища та ін.), значення відкриття не зменшується. Воно входить в арсенал тих доктрин, які і сьогодні враховують держави з ринковою економікою в своїй економічній політиці і, насамперед, у створенні ефективного ринкового механізму.

Третій спосіб: ринкова економіка безпосередньо спирається на економічні інтереси споживачів і виробників. У досягненні своїх інтересів люди конкурують між собою.

3. Економічна конкуренція як рушій ринкової економіки

За своїм первинним значенням конкуренція (concurrere — лат.) — це зіткнення, змагання. Воно відбувається не лише у середовищі виробників, споживачів і між ними, а й між іншими соціальними групами. Погано чи добре, що, реалізуючи власні інтереси, люди стають конкурентами? Над цим питанням людство замислюється не одне століття. Знаходяться аргументи і за, і проти конкуренції.

Коротка історична довідка щодо протилежних поглядів на конкуренцію

Аргументи проти

Шарль Фур'є (відомий французький соціаліст XIX ст.). Конкуренція викликає скорочення заробітної плати і веде народ “до злиднів через успіхи промисловості”. “Будь-який трудящий перебуває в стані війни з іншими і недоброзичливий до них через особистий інтерес” (“Новий господарський і соціетарний світ...”).

Микола Чернишевський (відомий російський соціаліст XIX ст.). “Ця війна називається конкуренцією... вона нищить усіх найслабших у кожному званні, у кожній справі” (“Капітал і праця”).

Карл Маркс, визнаючи, що конкуренція сприяє технічному прогресу і нагромадженню капіталу, наголошував на тому, що вона є засобом експлуатації. “Конкуренція... серед робітників дає змогу капіталістові зменшити ціну праці, а спадна ціна дає йому, в свою чергу, можливість додатково збільшити робочий час” (“Капітал”, т. 1).

Отже, серед негативних рис конкуренції називають те, що вона роз'єднує людей як супротивників, знищує найслабших, зменшує доходи найманих працівників. Навряд чи можна не погодитись із цими твердженнями, особливо, якщо мати на увазі, що вони стосуються ринкових економік, де ще відсутнє державне забезпечення соціальних гарантій.

Серед аргументів на користь конкуренції називають те, що вона змушує людей пристосовуватися до нових ситуацій, підвищує ефективність виробництва, знижує ціни і збільшує загальний добробут.

Аргументи за

Альфред Маршалл (видатний англійський економіст, засновник мікроекономіки). Конкуренція існує “для підтримки енергії і саморозвитку суспільства”, а припинення її дії “може порушити стабільність суспільного добробуту”. На конкуренцію найчастіше нарікають ті торговці і промисловці, ціни на товари яких вона знижує. Хоча “енергія і винахідливість” конкурента, який спричинив це зниження, обертається вигодою для споживача і суспільства (“Принципи політичної економії”, т. 1).

Фрідріх Август фон Хайєк (видатний австро-американський економіст, лауреат Нобелівської премії). “Конкуренція являє собою процедуру відкриття, пізнання нового — процедуру, властиву еволюції в усіх її формах, що змушує людину поза її бажанням пристосовуватися до певних ситуацій. І саме за рахунок зростаючої конкуренції, а не за рахунок солідарності збільшується поступово наша ефективність” (“Згубна самовпевненість. Помилки соціалізму”).

Механізм впливу конкуренції на зниження витрат виробництва ми вже проілюстрували прикладом щодо проблеми — **як виробляти**. Там певний рівень ринкової ціни змушував виробників відповідно зменшувати витрати. Проілюструємо тепер, як конкуренція між споживачами і виробниками змушує останніх пристосовуватися до нової ситуації.

Ціна на взуття моделі А на ринку знизилась зі 100 до 70 грн. Якщо якість продукції та смаки покупців залишилися незмінними, то цей сигнал свідчатиме, що відбулося певне перенасичення ринку взуттям цієї моделі (припустимо, що попит до пропозиції тепер становить лише 70%). Як мають на це зреагувати продавці-виробники? Очевидно, скоротити до відповідної потреби виробництво і пропозицію. Якщо ж вони цей сигнал не сприймуть і вироблятимуть взуття в тому самому обсязі, це призведе до ще більшого перенасичення ринку цією моделлю. Може скластися ситуація, коли відношення ринкового попиту до пропозиції знизиться до 40%, а ціна взуття — до 40 грн. Якщо виробники не зорієнтуються відповідно до зміни попиту і продовжуватимуть пропонувати взуття моделі А у тих самих обсягах, то їх втрати на кожній парі зростатимуть. Будуть втрачені ресурси, що їх використали на нереалізовану частину взуття. Але така гіпотетична ситуація навряд чи можлива у реальній ринковій економіці через те, що в ній реалізація приватного інтересу виробника пов'язана саме з пристосуванням до нової ситуації на ринку.

4. Досконала і недосконала конкуренція

Розглянутий нами механізм розв'язання ринком фундаментальних економічних проблем *що виробляти, як виробляти, для кого виробляти* передбачав досконали конкуренцію.

Досконала конкуренція — виняткове явище. Навряд чи його можна часто побачити в житті. Скоріше досконали конкуренцію слід розуміти як ідеальну модель, застосування якої дозволяє вивчати реальні економічні відносини. Що ж передбачає ця ідеальна “досконала конкуренція”?

Перше: на ринку представлена така велика кількість продавців і покупців, що кожен із них пропонує чи купує незначну частку від загального обсягу певного товару. Отже, ніхто не може диктувати ринкові свої умови.

Друге: немає бар'єрів для входження у певну галузь і виходу з неї. Це, наприклад, бар'єри у вигляді певних заборон, ускладнень, пов'язані із започаткуванням власної справи.

Третє: товар має бути повністю однаковим з позиції покупця, а всі покупці — однакові для продавця.

Четверте: кожен покупець є цілком поінформованим про всі ціни та їх зміни.

П'яте: всі учасники ринку поведуть себе раціонально, будь-яка форма домовленості між покупцями чи продавцями відсутня.

Ймовірність дотримання всіх цих умов є надзвичайно малою. Скажімо, чи може товар бути зовсім однаковим з позиції покупця? Звичайно, ні. Адже, наприклад, великий вплив на рішення покупця має те, в якому місці продається товар (близько чи далеко від домівки), як він упакований. Відсутність бар'єрів для входження в галузь є також нездійсненною у чистому вигляді, адже держава для певних видів діяльності надає виробникам ліцензії, великі економічні переваги для започаткування справи має перед середнім і дрібним велике виробництво. А головне — виникають та існують домовленості як між виробниками, так і між споживачами. Отже, в реальному житті найчастіше існує недосконала конкуренція.

Недосконала конкуренція — це такий стан ринку, за якого певні продавці або покупці можуть здійснювати вплив на ринкову ціну. Така ситуація означає існування монополії або виняткового становища продавців чи покупців.

Монополія продавця може бути:

- а) чистою монополією;
- б) олігополією.

Чиста монополія — стан, коли в галузі є лише один виробник, який одноосібно визначає обсяги виробництва і ціни. В економіці розвинутих країн чиста монополія є практично неможливою хоча б тому, що у кожного продукту є товари-замінники. Найближчими до чистої монополії були галузеві міністерства у колишньому СРСР.

5. Форми прояву монополізму

Типовими формами об'єднань, що спричиняють монополізацію певної частини економіки, є картель, синдикат, трест і концерн.

Картель — угода між виробниками однієї галузі з приводу цін, обсягів виробництва та продажу, обміну патентами тощо. Підприємства, які стали членами картелю не втрачають своєї юридичної, фінансової, виробничої, комерційної самостійності, а лише координують свою діяльність. Дуже часто картельні угоди укладаються таємно. За змістом картельної угоди розрізняють картелі виробничі – домовленості про обсяги (квоти) виробництва кожного учасника, закупівельні – про купівлю сировини у певних постачальників, цінові – про ціни продажу, патентні – про напрямки використання (або невикористання) технічних інновацій.

Синдикат – об'єднання промислових підприємств, що виробляють однорідну продукцію, з метою її продажу через спільне збутове підприємство. Кожний учасник об'єднання укладає зі збутовим підприємством однаковий за змістом договір про продаж продукції. У такий спосіб втрачається комерційна незалежність учасників об'єднання, але зберігається виробнича та фінансова. Синдикатні об'єднання можуть створюватися і у банківській сфері. Синдикат банків організовується з метою продажу (розміщення) цінних паперів та залучення коштів на здійснення масштабних проектів

Трест – об'єднання підприємств, у якому втрачається виробнича, фінансова і комерційна незалежність учасників. Керівництво виробничою діяльністю та розподіл одержаних доходів здійснюється з єдиного центру.

Концерн – найбільш довершена форма об'єднання підприємств, за якої зв'язки між учасниками здійснюються через фінансову залежність, систему участі у розподілі доходів, домовленостей про спільність інтересів, особистих зв'язків. Підприємства, що входять до концерну, юридично не втрачають незалежності, але фактично вони підпорядковані єдиному керівництву. Розрізняють *вертикальний концерн* – об'єднання підприємств різних галузей, що пов'язані як різні ланки технологічного ланцюжка, та *горизонтальний концерн* – об'єднання підприємств, що виробляють однаковий продукт або здійснюють однакові види робіт.

Монополії, які виходять за межі однієї національної економіки і діють на міждержавному рівні, називаються транснаціональними корпораціями, або **ТНК**. ТНК утворюються шляхом просування своєї підприємницької діяльності за межі країни: одну частину капіталу вони мають у своїй країні, а іншу – за кордоном. Масштаби їх панування у світовому масштабі є вражаючими. Наприкінці ХХ ст. п'ять наймогутніших ТНК контролювали 50% виробництва літаків, автомобілів та електронного устаткування.

Своєрідним проявом **монополії продавців праці** (робочої сили) є професійні спілки, за участю і під впливом яких і визначається ціна — заробітна плата.

Олігополія — стан економіки, коли в галузі є незначна кількість виробників, що найчастіше домовляються між собою.

Монополія покупців може існувати на ринку товарів у вигляді споживчих кооперативів і на ринку праці, коли лише одне підприємство в якійсь галузі чи регіоні є покупцем робочої сили певної кваліфікації.

Для оцінки того, чи є ринок монополізованим, **користуються показниками (критеріями) ступеня монополізації**. Зазвичай, вважа-

ється, що ринок певної продукції є монополізованим, якщо на одне підприємство припадає більше 30% або на три підприємства – більше 50% вартості усіх продажів. Отже, показник монополізації розраховується за формулою:

$$K_{\text{мон}} = \frac{\text{Обсяг продажу одного або трьох найбільших підприємств}}{\text{Загальний обсяг продажу}}$$

Поведінка виробника в умовах досконалої конкуренції і чистої монополії відрізняється. Зобразимо цю відмінність схематично.

Поведінка виробника за умов

досконалої конкуренції

1. Ціна продукту — показник, на який виробник вплинути не може. Маючи на меті максимізацію прибутку, виробник здатний впливати лише на обсяги виробництва.

2. Вирішуючи питання *скільки виробляти*, виробник зіставляє виручку від реалізації додаткової одиниці продукту (граничну виручку від реалізації) і витрати на виробництво цієї одиниці (граничні витрати). Якщо граничні витрати починають перевищувати виручку, то це сприймається виробником як сигнал до припинення збільшення виробництва.

чистої монополії

1. Виробник може впливати і на ціну, і на обсяги виробництва. Існує залежність: чим більші обсяги виробництва, тим менша ціна.

2. Підприємство-монополіст зацікавлене у виробництві меншої кількості продукції і продажу її за вищою ціною. Межею зростання цін є доходи покупців.

Крім конкурентного та монополістичного існує тип ринку, який можна назвати проміжним. Він передбачає поєднання таких ознак, як велика кількість виробників (продавців) і одночасно неоднорідність продукції, яка ними реалізується. Поєднання цих ознак спричиняє появу **монополістичної конкуренції**.

Розглянемо, наприклад, ринок молока. Якщо на ньому представлена значна кількість виробників, але їхня продукція відрізняється за калорійністю (жирністю), тривалістю зберігання, наявністю додаткових смакових компонентів, то йдеться про монополістичну конкуренцію.

До цього часу ми розглядали прояви штучної монополії. Вона виникає внаслідок певних форм організації економічної діяльності, що забезпечують переваги у формуванні цін, продажу, одержанні прибутків тощо. Їх могло б не бути за умови відсутності угод, домовленостей, об'єднань. Одночасно існує природна монополія, що докорінно відрізняється від штучної.

Природна монополія виникає лише в окремих галузях, а її необхідність пов'язана з існуючим рівнем технологій. Природна монополія, зазвичай, виникає на транспорті, у комунальному господарстві та паливно – енергетичному комплексі. Їх природність пов'язана з тим, що дуже часто існування не одного, а декількох підприємств у згаданих галузях є технологічно неможливим, відтак, послуги можуть надаватися лише одним підприємством. Уявімо, наприклад, ситуацію, коли водопостачання забезпечують два конкуруючих підприємства, і тому в оселі громадян протягнуто по дві труби для води. Не менш безглуздою виглядала б і ситуація, коли б на кожній залізничній станції було по два вокзали, диспетчерські служби тощо. Природна монополія передбачає існування ефекту масштабу, коли контроль одного великого підприємства гарантує менші витрати виробництва, ніж декількох менших. Щоправда, у природних монополій завжди існує спокуса встановлення завищеної ціни. Протидіяти такому бажанню має держава, що контролює діяльність природних монополій.

Монополія обмежує позитивні риси конкуренції, її конструктивний вплив на технічний прогрес, зменшення витрат, зростання добробуту. Тому понад 100 років існує практика обмеження монополій з боку держави, так зване антимонопольне законодавство.

Які заходи використовують уряди країн проти монополій, запобігаючи їх тиску на споживача та завищенню цін? По-перше, при перевищенні показників монополізації ринку може використовуватися примусовий розпуск або подібнення (поділ) на декілька самостійних підприємств. По-друге, забороняються деякі форми об'єднань, як, наприклад, картель у Німеччині та США, По-третє, збільшення податкового тиску на виробників – монополістів. По-четверте, створення державних підприємств у тих галузях, де існує природна монополія тощо. Отже, держави розвинутих країн плекають конкуренцію, розуміючи її значення в економіці.

Підсумки теми

- ☒ Будь-яка економічна система розв'язує три фундаментальні проблеми: *що виробляти, як виробляти, для кого виробляти.*
- ☒ У розв'язанні проблеми *що виробляти* першочергове значення має “голосування” грошима, тобто визначення споживачами свого попиту на ті чи інші товари, а також наявність необхідних ресурсів виробництва.
- ☒ У розв'язанні проблеми *як виробляти* вирішальне значення має конкуренція виробників, у процесі якої відбувається відбір еко-

номічними методами ефективніших технологій та форм організації праці. Певну роль тут відіграють також ціни на ресурси.

- ☑ Головним орієнтиром у розв'язанні проблеми *для кого виробляти* є величина доходів окремих індивідів чи груп населення. Значну роль відіграють також ціни на готові товари, смаки споживачів.
- ☑ Внутрішнім механізмом руху ринкової економіки і розв'язання фундаментальних економічних проблем є конкуренція. Серед позитивних наслідків конкуренції є динамічне пристосування до нових ситуацій, зростання ефективності, зменшення витрат і, як наслідок, підвищення добробуту.
- ☑ Розрізняють досконалу і недосконалу конкуренцію. За першої ніхто з виробників чи покупців не може визначати ціну. Недосконала конкуренція передбачає таку можливість.
- ☑ Причиною недосконалості конкуренції стає монополія або продавців, або покупців. Монополія суттєво змінює поведінку виробника на ринку, даючи йому можливість забезпечувати зростання власних прибутків за рахунок зменшення обсягів реалізації та зростання цін. Розуміючи негативні наслідки монополії, держави розвинутих країн створили антимонопольне законодавство.

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАЙ З ТЕМИ

- У разі участі нехай у простій справі (продаж готової продукції, виконання робіт на замовлення, надання послуг) ви вже маєте критерії оцінки того, чи варто розпочинати справу, яку технологію доцільно обрати, хто є потенційним покупцем.
- Усвідомлюючи зміст та значення конкуренції, ви зможете зрозуміти і тлумачити положення законів, які регламентують підприємницьку діяльність та антимонопольне законодавство країни.

Контрольні запитання та завдання

1. Ринкова економіка розв'язує три фундаментальні проблеми завдяки трьом ринковим механізмам. Стрілками вкажіть зв'язок між ними.

Фундаментальні питання економіки

- що виробляти?
- як виробляти?
- для кого виробляти?

Засоби їх ринкового розв'язання

- конкуренція між виробниками;
- розподіл грошових доходів між споживачами, конкуренція між ними;
- “голосування” грошима, наявність ресурсів.

2. Ринкова ціна на товар визначає, що нормальними є витрати виробництва на рівні 100 одиниць. Яку технологію змушений обрати виробник під тиском ринку?

Ресурс	Ціна одиниці ресурсу	Одиниці ресурсів у разі застосування технології		
		№1	№2	№3
Земля	5	6	4	5
Праця	4	10	8	15
Капітал	3	12	10	9
Здатність до підприємництва	4	1	2	1

3. Ми розглянули, вивчаючи тему, п'ять умов досконалої конкуренції і пояснили, чому всі товари не можуть бути зовсім однаковими (третьа умова) і чому не можна цілком зруйнувати бар'єри для входження виробника у нову галузь (друга умова). Поясніть самостійно, чому в чистому вигляді не можуть бути витримані четверта і п'ята умови?
4. Уявіть ситуацію: ринок постійно формує попит на певний товар в обсязі 100 одиниць. Відбулося зниження ринкової ціни з 700 грн до 500 грн за одиницю. Витрати виробника становлять 500 грн на виробництво одиниці продукту. Як у цьому випадку буде себе поводити виробник, якщо:
- він є монополістом у цій галузі;
 - Фундаментальні поняття
5. Назвіть приклади повної монополії або олігополії на вітчизняних ринках. Спробуйте пояснити причини їх виникнення.
6. Чи є ринок монополізованим за таких умов? (умови представлені в таблиці).

Підприємства на ринку	Обсяги продажу (млн. грн)
Перше	120
Друге	80
Третє	75
Четверте	74
П'яте	70
Шосте	30
Сьоме	25

7. Охарактеризуйте штучну та природну монополію за такими критеріями:

- а) причини виникнення;
- б) наслідки виникнення;
- в) реакція уряду (держави) на виникнення.

Що далі?

При поглибленому вивченні поведінки виробників, зазвичай, більша увага приділяється олігополії. Олігополія є типовою для значної кількості галузей, а саме: для автомобілебудування, суднобудування, авіаційної галузі, виробництва енергоносіїв тощо. При досконалій конкуренції і монополії поведінка виробників характеризується більшою визначеністю, ніж при олігополії. Для олігополістичного (при невеликій кількості виробників) ринку можливі два типові варіанти поведінки:

- одна з фірм є лідером, що контролює значну частину ринку, визначає ціну, а інші змушені сприймати цю ціну як задану;
- компанії мають приблизно однакову вагу в галузі й жодна з них не може ігнорувати реакцію інших.

Другий варіант покладено в основу **моделі Курно**, розробленої її автором Огюстеном Курно ще у 1838 році. Попри те, що модель існує вже майже 170 років, вона й досі визнається найбільш вдалою для пояснення поведінки виробників за умови олігополії. Пояснимо її на числовому прикладі.

Нехай у галузі діють дві фірми, кожна з яких враховує реакцію конкурента і намагається збільшити свій прибуток за рахунок зміни обсягів виробництва. Ціна ринку (P) є заданою і описується рівнянням: $P = 200 - Q = 200 - (q_1 + q_2)$ (де Q – загальна кількість товарів, що представлена на ринку, q_1 та q_2 , відповідно, виробництво першої і другої фірм). Витрати виробництва, пов'язані зі створенням додаткової одиниці продукції, є сталими і дорівнюють 80 для обох фірм. Тоді прибуток (Pr) – різниця між виручкою від реалізації певної кількості продукції і витратами на її виробництво – першої і другої фірми, відповідно, описуватиметься рівняннями (1) та (2):

$$(1) Pr_1 = (200 - q_1 - q_2) \cdot q_1 - 80q_1;$$

$$(2) Pr_2 = (200 - q_1 - q_2) \cdot q_2 - 80q_2;$$

Який головний висновок щодо поведінки фірм при олігополії можна зробити з цієї системи рівнянь? Якщо другій фірмі вдається збільшити обсяги виробництва, то прибуток першої фірми зменшиться і, навпаки, при збільшенні виробництва першої фірми зменшиться прибуток другої. Отже, кожна фірма залежить від свого конкурента і, обираючи свою програму дій, повинна зважати на нього.

ЗМІСТ

Вступне слово для учнів	3
--	----------

РОЗДІЛ I. Вступ до економічної теорії

Тема 1.1. Що і для чого вивчає економічна наука, її місце серед інших наук	4
Тема 1.2. Зміст основних економічних процесів та явищ	22
Тема 1.3. Споживач в економіці: його поведінка та особливості вибору	41
Тема 1.4. Проблема обмеженості ресурсів та вибору виробника	55
Тема 1.5. Моделі ринкової, планової та змішаної економіки	70

РОЗДІЛ II. Фундаментальні поняття ринкової економіки та ринкова інфраструктура

Тема 2.1. Основні проблеми економіки та їх ринкове розв'язання.	87
Тема 2.2. Попит, пропозиція, ринкова ціна	101
Тема 2.3. Еластичність попиту і пропозиції та застосування знань про еластичність	119
Тема 2.4. Гроші: їх функції та види	130
Тема 2.5. Ринкова структура: особливості різних ринків	144
Тема 2.6. Доходи у ринковій економіці	167
Тема 2.7. Ринкові установи: біржі, банки та інші фінансово-кредитні посередники	185

Словник понять	201
---------------------------------	------------